

De opkomst van de Katholieke Arbeidersbeweging in Breda 1895-1908*

door

ALEX LAENEN

Inleiding

Sinds 1895 kwam in het overwegend rooms-katholieke Breda, een stad met bijna 25.000 inwoners van wie zo'n 10 % werkzaam was in de nog kleinschalige nijverheid en industrie¹, de katholieke sociale actie tot ontwikkeling. Vóór die tijd ontbrak een katholieke beweging onder de werklieden die oog had voor de sociale kwestie: het arbeidersvraagstuk met zijn aspecten van volstrekt onvoldoende lonen, lange werktijden, aanvechtbare arbeidsomstandigheden, vrouwen- en kinderarbeid. Er bestond nog geen r.k. organisatie die zich wilde inzetten voor een structurele verandering van het levensniveau van de arbeidersklasse. Voor haar emancipatie toonden de bestaande r.k. arbeidersverenigingen bovendien geen evidente interesse. Zo bood de uit 1883 daterende St. Josephkring alleen ontspanning, godsdienstige vorming en enkele fondsen aan "den netten werkman en den gewonen burger"; met vakorganisatie had de antisocialistische Kring niets van doen.² Aldus bewoog de Kring zich op hetzelfde niveau als zijn voorlopers: de St. Josephsgezellenvereniging, een initiatief uit 1871 van de conservatief-katholieke advocaat J. W. van den Biesen dat zich richtte op allen die in een "eerzaam ambacht" hun brood verdienden, en de Aartsbroederschap van de H. Familie, de uit België overgewaaid religieuze lekenvereniging voor arbeiders.³ Daarnaast fungeerden de oude gilden *St. Eligius* (gouden zilvermeden), *St. Aäron* (passementwerkers), *St. Jacob* (hoedenmakers), *St. Lucas* (behangers en ververs), *St. Bonifatius* (kleermakers) en *St. Crispijn* (schoenmakers) slechts als ziekenbus en gezelligheidsvereniging⁴; op het stuk van vakbondsactie roerden zij zich niet.

Het arbeidersvraagstuk stond daarentegen veeleer, zelfs nadrukkelijk op de voorgrond in (politiek/religieus) neutrale en socialistische kringen. In Breda koersten met name de laatsten na 1890 in een min of meer sociaal-revolutionaire richting, met de opkomst van de Sociaal-Democratische Bond (1892) en zijn opvolger de Socialistenbond (SB, 1894); deze maakte op zijn beurt plaats voor de Vrije Socialisten Vereeniging (VSV, 1898) en de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP, 1899). Verder zagen diverse vakbonden het licht.⁵ Eerst als reactie op die ontwikkeling formuleerde de in 1895 opgerichte Bredasche Rooms-Katholieke Volksbond geheel eigen inzichten omtrent de oplossing van de sociale kwestie; zodoende bleken er voor de r.k. arbeidersbeweging kansen te liggen.

Hoe nu greep zij die kansen, in wisselwerking met haar omgeving, aan; welke ideeën en verwachtingen koesterde de r.k. beweging aangaande haar emancipatie; welke middelen werden gehanteerd om haar doelstellingen te bereiken; en welke resultaten boekte zij met haar acties tenslotte? Op deze vragen hoop ik in de navolgende hoofdstukken een bevredigend antwoord te geven. In hoofdstuk 1 volgen we de eerste pogingen van de Bredase R.K. Volksbond een katholieke stands- en vakorganisatie van de grond te tillen; ondanks successen dreigde de beweging echter rond 1902 te stranden op tegenwerking en onverschilligheid. Hoofdstuk 2 behandelt de reacties van de r.k. arbeidersbeweging op de befaamde spoorwegstakingen van 1903. Zij gaven de vereniging nieuwe impulsen. Hoofdstuk 3 bestrijkt de periode 1903-1908: jaren van organisatorische uitgroei en consolidatie, niet alleen plaatselijk, maar ook op regionaal en landelijk niveau; tegelijk jaren waarin de nagestreefde ingroei van de beweging in het katholieke milieu een feit werd. Hoofdstuk 4 bevat tot besluit een korte nabeschuiving.

1. Een teleurstellend begin, 1895-1902

A. De oprichting van de Bredase R.K. Volksbond

De stoot tot de oprichting van de lokale r.k. arbeidersbeweging kwam vanuit de neutrale Algemeene Timmerliedenbond *Orde en Matigheid*, en meer specifiek van zijn secretaris Wilhelm Mentink.⁶ De socialistische propaganda-ijver in Breda rond 1894 was deze werkmeester in de modelmakerij van de Machinefabriek *Breda* als vurig katholiek en overtuigd antisocialist een doorn in het oog. Hij rekende op acties van zijn vakbond tegen de agitatie van de "partij van de uiterste ontevredenheid", maar die bleven uit; Mentink weet dit aan het halfslachtige, al te tolerante karakter van *Orde en Matigheid*. Hij achtte daarom de tijd rijp om deze organisatie om te vormen tot een principieel-katholieke vereniging die wèl met de plaatselijke socialisten

ALGEMEENE TIMMERLIEDENVEREENIGING.

VERGADERING op ZONDAAG 5 MEI a. s.

des avonds ten ACHT UREN, in de Achtersaal van het *HOF VAN HOLLAND*.

Als spreker zal optreden de Heer

W. G. J. PASSTOORS.

Voorzitter van den Nederlandschen Roomsche-Katholieken Volksbond.

Toegang voor de Leden, Genoodigden en voorabedagstellende Patroons en Werklieden, die een toegangskaart kunnen verkrijgen op a. s. *Donderdag* en *Vrijdag-avond* tusschen 8 en 9 uur in het Vereenigingslokaal van Mej. *SEGBERS*, *Beigerstraat*.

4734 -

Namens het Bestuur.

1. Aankondiging van de lezing door Willem Passtoors in het café-restaurant "Hof van Holland", Nieuwe Bredasche Courant 28-4-1895 (coll. GAB).

in de slag durfde te gaan. Voor deze operatie nam Mentink contact op met W. C. J. Passtoors, voorzitter van de Nederlandsche R.K. Volksbond die hij in 1888 te Amsterdam (bisdom Haarlem) op antisocialistische uitgangspunten had gesticht.⁷

Onder auspiciën van *Orde en Matigheid* hield Willem Passtoors op 5 mei 1895 in de zaal van café-restaurant *Hof van Holland* (Reigerstraat) voor de leden en andere genodigden een voordracht. Hierin geselde hij het liberale kapitalisme als een economisch systeem dat de arbeiders degradeerde tot “machines en slaven”; evenmin bespaarde hij zowel het socialistische als het neutrale element in de arbeidersbeweging zijn kritiek. Socialisten verkondigden volgens hem slechts revolutionaire waanideeën (“holle theorieën”), zij brachten de arbeiders geen enkele vooruitgang. Dat gold ook voor neutralen; hij kenschetste hen als “water en melkmensen”: maatschappelijk futloze, ongodsdienstige figuren bij wie ware christenen niet thuishoorden. Daarom prees Passtoors zijn gehoor hartstochtelijk de katholieke organisatievorm aan, met een beroep op de gezaghebbende encycliek *Rerum Novarum*, de antisocialistische en antiliberaal zedebrief uit 1891 van paus Leo XIII over de sociale kwestie. De voorzitter verklaarde met nadruk dat alleen de r.k. arbeidersorganisatie de positie van de werkman kon verbeteren. Dit diende dan te gebeuren via eigen steunfondsen en vakverenigingen, in eendrachtige samenwerking met de patroons en onder de hoede van een priester als geestelijk adviseur. De Ned. R.K. Volksbond wenste immers “geene maatschappij onder het roode vaandel, maar eene maatschappij, in welks vaandel is geschreven: voor God, Koningin en Vaderland!”⁸



2. W.C.J. Passtoors (1856-1916), stichter en voorzitter van de Nederlandsche R.K. Volksbond, ca. 1900.

Anders dan waarschijnlijk verwacht, maakten Passtoors' uitgesproken visies niet meteen de gewenste indruk op de aanwezige leden van *Orde en Matigheid*: de neutrale vereniging bleef overeind. Toch was zijn missie niet helemaal tevergeefs, want kort daarop verliet secretaris Mentink de organisatie, samen met een groep gelijkgestemde zielen. Dadelijk togen zij aan het werk om aan Passtoors' oproep gestalte te geven. Dat lukte al spoedig: op 22 juli vond de officiële stichting plaats van de Bredase R.K. Volksbond, onder patronaat van St. Willibrordus.⁹ Dat de Bond op dat tijdstip van start kon gaan met zo'n 250 leden mag stellig op het conto van Passtoors worden geschreven. Zijn aanwezigheid de dag ervoor, weer in het *Hof van Holland*, had honderden toehoorders doen toestromen. Kennelijk had zijn inspirerend betoog over de Volksbond als factor in de sociale vooruitgang, met programmapunten als een minimumloon, maximum-arbeidsduur, ongevallenverzekering en pensioenregelingen, velen over de streep getrokken.¹⁰ Er schortte immers nog heel wat aan de toenmalige arbeidsverhoudingen, en door hierop in te spelen gaf de Volksbond op aantrekkelijke wijze blijk van zijn sociale bewogenheid. Anderzijds spraken ongetwijfeld de antisocialistische sentimenten van de Volksbond tot veler verbeelding. Hoezeer zulke gevoelens onder het katholieke volksdeel in Breda leefden was drie weken tevoren nog duidelijk gebleken bij de kloppartij tegen het lokaal van de SB, het volksbierhuis *De Toekomst* aan de Stationsweg; dit werd toen grondig vernield. De Volksbond zal bij deze "furie" garen hebben gesponnen. Vanuit propagandistisch oogpunt kwam alle commotie in Breda rondom dit incident voor de organisatie wel als een geschenk uit de hemel: het bood haar een mogelijkheid bij uitstek om zich te profileren ten opzichte van de vermaledijde socialisten.¹¹

Met zijn oprichting trad de Bredase R.K. Volksbond in het spoor van de Zuidelijke afdelingen te Maastricht, Roermond en Nijmegen; Eindhoven volgde in 1896. In deze plaatsen kreeg Passtoors' model vaste voet aan de grond: de organisatie van de arbeidersstand, waarbij ook niet-arbeiders konden toetreden. In Tilburg, Den Bosch en Helmond maakte juist de R.K. Werkliedenvereniging, de organisatie van louter arbeiders naar het model van kapelaan dr. Alfons Ariëns uit Twente (aartsbisdome Utrecht), opgang. Beide richtingen, *Haarlem* en *Utrecht*, kenden een dubbele structuur: de standsorganisatie, als algemene vereniging, en de door haar geleide, aan haar ondergeschikte vakbeweging; de ledentallen van deze twee poten overlaptten elkaar.¹² In West-Brabant bleef de Bredase Bond vooralsnog de enige r.k. arbeidersorganisatie; het katholiek-sociale organisatiewezen moest er nog volledig worden opgebouwd. Voor de Bredase Bond was hier dan ook een pioniersfunctie weggelegd. Daarnaast was dit authentieke arbeidersinitiatief tamelijk uitzonderlijk in het Zuiden, waar de geestelijkheid wel vaker het voortouw nam bij het oprichten van r.k. arbeidersorganisaties; zo onder meer in Eindhoven, Tilburg, Helmond, Roermond, Maastricht.

Eenmaal van start gegaan werkte de Bond aan zijn organisatiestructuur. Rond de jaarwisseling werd een definitief bestuur gevormd, bijgestaan door diverse commissies. Mentink werd voorzitter; hij zou tot in 1921 deze functie blijven bekleden.¹³ Dat in de Bond het arbeiderselement overheerste mag blijken uit de sociale structuur van het kader: dit bestond op enkele middenstanders na uit geschoolde vakarbeiders. Meer intellectueel gevormden zouden niettemin hun stempel op de Volksbond

drukken. Dat geldt althans voor de adviseurs J. M. Scholte, boekhouder aan de gemeentelijke gasfabriek, en H. J. W. Pelster, een jonge advocaat. En bepaaldelijk ook voor Albert van der Kallen, hoofdredacteur van het katholieke *Dagblad van Noord-Brabant*; hij was van 1902 tot in 1905 vice-voorzitter van de Bond.¹⁴ Evenals het weinig smaakmakende, katholiek getinte blad *De Bredanaar* besteedde zijn krant, inclusief haar voorloopster de *Nieuwe Bredasche Courant*, steeds ruime aandacht aan de Volksbond; zij fungeerden in feite als diens spreekbuis. De vrijzinnig-protestantse *Bredasche Courant* verlegde daarentegen haar aandachtsveld geleidelijk naar zijn tegenstrevers, de socialisten gezinszins uitgezonderd.

Al genoot de Volksbond de steun van diverse arbeiders en van verschillende burgerlijke kringen, hij mocht echter ook op afkeuring en zelfs openlijke tegenwerking rekenen, van kerkelijke, socialistische en burgerlijke zijde. De houding van de clerus en de veelal vijandige commentaren van de socialistische beweging komen verderop ter sprake. Wat negatieve reacties van burgerlijke zijde betreft, daaromtrent staat ons slechts uiterst summiere informatie ter beschikking, en dan nog voornamelijk uit de tweede hand. Er valt uit af te leiden dat zeer behoudend-katholieke burgers de R.K. Volksbond kennelijk als te progressief beschouwden; geen wonder, getet op het bijzonder hardnekkige conservatisme aan katholieke zijde in deze regio. Naar verluidt bezagen zij het verschijnsel "sociale organisatie" vol argwaan; sociaalvoelende katholieken werden door hen zelfs tot "socialisten" bestempeld.¹⁵ Meer liberaal georiënteerde burgers daarentegen zagen vermoedelijk in de Bond juist een verlengstuk van het orthodoxe katholicisme in Breda. Als exponent van deze categorie inwoners die de Volksbond evenmin een warm hart toedroegen, mag wellicht Breda's burgemeester E. Guljé (r.k.) gelden. Guljé's keuze hoeft niet te verbazen als we bedenken dat hij sinds 1893 beschermheer van de neutrale Timmerliedenbond was, maar ook al in vroeger jaren zich had doen kennen als verklaard tegenstander van het confessioneel onderwijs in Breda.¹⁶ Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat hij in oktober 1895, als hoofd van de gemeentelijke commissie van bijstand in het beheer der gasfabriek, de drijvende kracht was achter het dwingende advies van deze commissie aan voornoemde gemeenteburgemeester Scholte om zijn nevenfunctie van Volksbondadviseur neer te leggen.¹⁷ Scholte gehoorzaamde, al bleef hij op verschillende bestuursposten actief binnen de Volksbond; mr. Pelster nam zijn taak over. De Bredase R.K. Volksbond maakte wèl links en rechts de tongen los.

B. Kerk en Volksbond

Een andersoortige invloed oefenden priesters op de Volksbond uit, maar pas sinds 1897. Dat was niet zonder reden.

Elders in de Brabantse steden stond de geestelijkheid van meet af aan zeer welwillend tegenover de opkomende r.k. arbeidersbeweging; in Breda stonden de kerkelijke autoriteiten echter direct op gespannen voet met de Volksbond. Zijn impopulariteit bij de in het algemeen steil-conservatieve clerus was des te pijnlijker waar strikte volgzzaamheid jegens het kerkelijk gezag voor de organisatie vanzelfsprekend was. Daarom zette de Bond alle zeilen bij om de gunst van de geestelijkheid te win-

nen; maar vooralsnog lukte dat niet. Méér dan een incident was al de vierkante weigering van plebaan A. Schellekens om een mis te lezen voor de Bondsleden in zijn kerk aan de Haven.¹⁸ Verbazing, dan wel ontgoocheling zal ook de houding van bisschop Petrus Leyten teweeg hebben gebracht. Uit zijn optreden blijkt dat hij bepaald niet gecharmeerd was van de Volksbond. Maar waarom?

Kennelijk kon Leyten al te zelfstandig optreden, zelfs van katholieke en openlijk antisocialistische arbeiders niet waarderen. Hun beweging was zonder zijn permissie en buiten de geestelijkheid om tot stand gekomen; haar vroegste statuten kenden bovendien de clerus niet bijzonder veel zeggenschap over de Bond toe. Ongetwijfeld was ook dit een steen des aanstoets.

Daarnaast bracht de organisatie Leyten in een lastig parket. In oktober 1895 raadde hij althans mgr. A. van Winkel, pastoor van de Nederlandse kolonie in Brussel, dringend af een lezing te komen houden voor de Bredase St. Josephkring, wegens "tegenwoordige moeilijkheden".¹⁹ Zeer waarschijnlijk doelde Leyten op de verdeeldheid die de Bond ook onder de clerus zaaide; het moet de kerkvorst veront- rust en verdrotten hebben dat niet alle geestelijken, zoals we nog zullen zien, zijn beleidslijn volgden en niet afwijzend reageerden op de Volksbond. De Bond verstoorde de rust binnen de Kerk blijkbaar nogal wreed; van enigerlei beroering en tweespalt daarin was Leyten beslist niet gediend. En juist waar Leyten zich niet bijster voor de sociale kwestie interesseerde²⁰, konden de aspiraties van de Volksbond in zijn ogen duidelijk geen genade vinden. Op goede gronden kon hij verwachten dat



3. Petrus Leyten, bisschop van Breda (1885-1914) (coll. BM, foto Emile Waagenaar).

deze beduidend verder gingen dan die van de gezapige St. Josephkring; voor deze organisatie had hij trouwens al eerder zijn waardering laten blijken.²¹

In het najaar van 1895 ondernam de Volksbond verschillende stappen om Leyten tot andere gedachten te brengen. Men bood hem de Bondsstatuten ter keuring aan en bracht een aanhankelijkheidsbetuiging over. Deze signalen hadden niet de minste uitwerking. Stellig even frustrerend was de wijze waarop de verzoeken tot aanstelling van een geestelijke adviseur werden afgedaan. Toewijzing van deze priester als vertegenwoordiger van de kerkelijke overheid betekende immers een stuk erkenning van de beweging, maar petitiees over deze kwestie sorteerden ook al geen effect. Toch had de bisschoppelijke secretaris H. Gillis zich tegenover een leden-delegatie laten ontvallen dat "Mgr. volstrekt niet tegen den Bond" was.²² Op dat moment een twijfelachtige bewering, omdat Leyten pas einde 1896 zijn reserves jegens de Volksbond liet varen.

Dat was vooral te danken aan de inspanningen van Bondsjurist Pelster. In eerste instantie liepen zijn pogingen om de bisschop van het bestaansrecht van de Bond te overtuigen stuk op diens onverzettelijkheid. Vooral het uitgebreide epistel waarmee mr. Pelster in juli van dat jaar de prelaat bewerkte had verwachtingen kunnen wekken; die werden evenwel beschaamd.²³ In deze brief beargumenteerde de jurist, aan de hand van diverse voorvechters van de katholieke arbeidersbeweging zoals paus Leo XIII en de Britse kardinaal H. Manning, de noodzaak deze ook in het Bredase bisdom krachtig te stimuleren. Naar zijn idee voldeed de Volksbond bij uitstek aan de eisen van de moderne tijd: de godsdienst stond voorop, men had in tegenstelling tot de St. Josephkring volle aandacht voor de sociale rechten van de arbeider en bovendien zou de organisatie als speerpunt tegen het socialisme hier kunnen dienen. De sneer naar de conservatieve St. Josephkring was wellicht een wat ongelukkige greep, aangezien het Leyten bekend kon zijn dat de Bond tot geen enkele samenwerking ermee bereid was: de Kring liet zich immers niet in met sociale vraagstukken.²⁴ Een potentieel sterkere troef kon Pelsters verwijzing naar het antisocialistische motief van de Bond zijn. De bisschop achtte het toch zeker evenzeer ongewenst dat de maatschappij geschoeid ging worden op socialistische leest? Een snelle erkenning van de vereniging vond Pelster dan ook beslist op z'n plaats. En aan het slot van zijn schrijven voegde hij veelbetekenend toe:

"De volgende eeuw behoort aan het volk, dat mag als zeker worden aangenomen, maar niet zeker is het op welke wijze het volk van die eeuw gebruik zal maken. Veel zal daarvan afhangen wie van het volk zich meester maakt."

Deze klare taal kon Leyten niet imponeren; hij reageerde er althans niet op. Bondsvoorzitter Mentink vroeg zich dan ook bijna moedeloos af: "Zouden de Geestelijken nu nog niet geloovent dat er een R.K. Volksbond nodig is te Breda?"²⁵ Waarschijnlijk ging dat voor het gros van hen inderdaad op, uit overtuiging of onder druk. Slechts van enkele priesters is bekend dat zij openlijk met de Bond sympathiseerden, zoals Haven-kapelaan J. van Ginneken en de Karmeliet A. van Kerkhoff. De correspondentie van deze pater met de bisschop uit begin oktober 1896 bevestigt andermaal Leytens antipathie jegens de Bond. Hij verbood namelijk Van Kerkhoff om voor de organisatie een feestrede te houden; en wel omdat hij die niet erkende. De Bond was tegen zijn zin opgericht en een speech van de pater zou

hem daarom “zeer onwelgevallig” zijn. De Karmeliet gaf Leyten daarop te kennen uiterst teleurgesteld te zijn over diens houding; hij opperde zelfs het voorstel om de Bond gewoonweg in te lichten over de ware aard van het bisschoppelijke verbod!²⁶ De recalcitrante toon van de pater zal de kerkvorst hem niet in dank hebben afgenomen. Het geeft wel iets weer van genoemde spanningen in het clericale kamp, al valt er niet meer dan een tip van de sluier op te lichten.

Een kentering in Leytens opstelling trad pas in nadat mr. Pelster medio oktober de bisschop verscheidene voorstellen had gedaan die de Bondsstatuten ingrijpend wijzigden. Met name de passages in Pelsters brief²⁷ over het vetorecht van de geestelijke adviseur ten aanzien van bestuursbesluiten, diens permanente en bevoogdende aanwezigheid op de Bondsbijeenkomsten, het recht van de bisschop om niet alleen de statuten en de jaarverslagen te keuren maar zelfs ook de Bond op te heffen als die te zeer afweek van de kerkelijke lijn, moeten in goede aarde zijn gevallen: zo werd Leyten en zijn vertegenwoordigers immers een nagenoeg onbepaalde controle over het katholiek georganiseerde proletariaat verleend. De term “clerocratie” is hier zeer wel van toepassing²⁸; we zullen nog saillante voorbeelden van deze priesterheerschappij ontmoeten. Nu de Volksbond het clericale overwicht volledig erkende zwichtte de bisschop; de kogel was eindelijk door de kerk. In december keurde Leyten de aangepaste statuten goed²⁹ en de Bond kreeg kapelaan Van Ginneken (!) als geestelijk leidsman toegewezen.³⁰ Ook prees de prelaat de organisatie per circulaire bij de lokale middenstanders aan als hun steun en toeverlaat.³¹ Na anderhalf jaar had de Bond dus de felbegeerde zegen verworven, maar niet zonder slag of stoot. Het moet een traumatische ervaring zijn geweest, want nog in 1930 herinnerde de toenmalige voorzitter J. van Buitenen op een meeting aan deze episode met een kritische ondertoon.³²

Vooralsnog echter was het conservatieve deel van de clerus weinig gelukkig met de Bond: nog in 1902 verbaasde de Limburgse arbeidersvoorman Henri Hermans, tevens voorzitter van de Ned. R.K. Typografenbond, zich bij een bezoek aan Breda over de onwil van deze priesters. Zij blokkeerden elke actie van de Bond en scholden die zelfs uit voor “socialistisch”. Regentesk waren zij niet minder. Het was voorgekomen dat de geestelijke adviseur bij bestuursverkiezingen zelf de stembriefjes van sommige leden had ingevuld. Maar het kon nog erger. Eigenlijk achtten deze geestelijken de Bond overbodig omdat er, zoals zij enkele jaren tevoren hadden beweerd, in Breda toch geen sprake was van een socialistische beweging. In de Volksbond wist men wel beter: een functionaris had toen terstond een omvangrijke lijst, “ter grootte van een tafelblad”, van de socialistische verenigingen en hun leden weten op te maken. (Ongetwijfeld bevatte deze lijst die rond 1900 moet zijn opgesteld, een opsomming van (de leden van) de socialistische vakbonden, alsook (die van) de jonge SDAP-afdeling en de anarchistische VSV; waarschijnlijk stonden er ook neutrale organisaties op, want die werden nogal eens, en niet altijd ten onrechte, als “socialistisch” aangemerkt.³³) Stuitte het zelfgenoegzame optreden van de clerus Hermans zeer tegen de borst, diverse arbeiders waren al even teleurgesteld. Zij hadden zich nauwelijks weten te beheersen in “hunne verbittering tegen de geestelijkheid”; slechts met de grootste moeite had Hermans hen kunnen kalmeren.³⁴ Blijkbaar bestond er een behoorlijk spanningsveld tussen de r.k. arbeiders en (som-

mige representanten van) het kerkelijk gezag, nog jaren na de officiële goedkeuring van de Bond. Die viel voor diverse koppige geestelijken maar moeilijk te verteren.

C. De Volksbond en zijn taakstelling

Gelet op zijn achtergronden hoeft de primair antisocialistische opzet van de Bredase Volksbond geen verwondering te wekken. Het eerste artikel van zijn statuten stelt ondubbelzinnig:

“De Bond heeft ten doel: door samenwerking zijner leden in den geest en volgens de beginselen der Roomsch-Katholieke Kerk vooral den werkmansstand en de kleine burgerij, te beveiligen tegen de socialistische dwalingen van onzen tijd.”

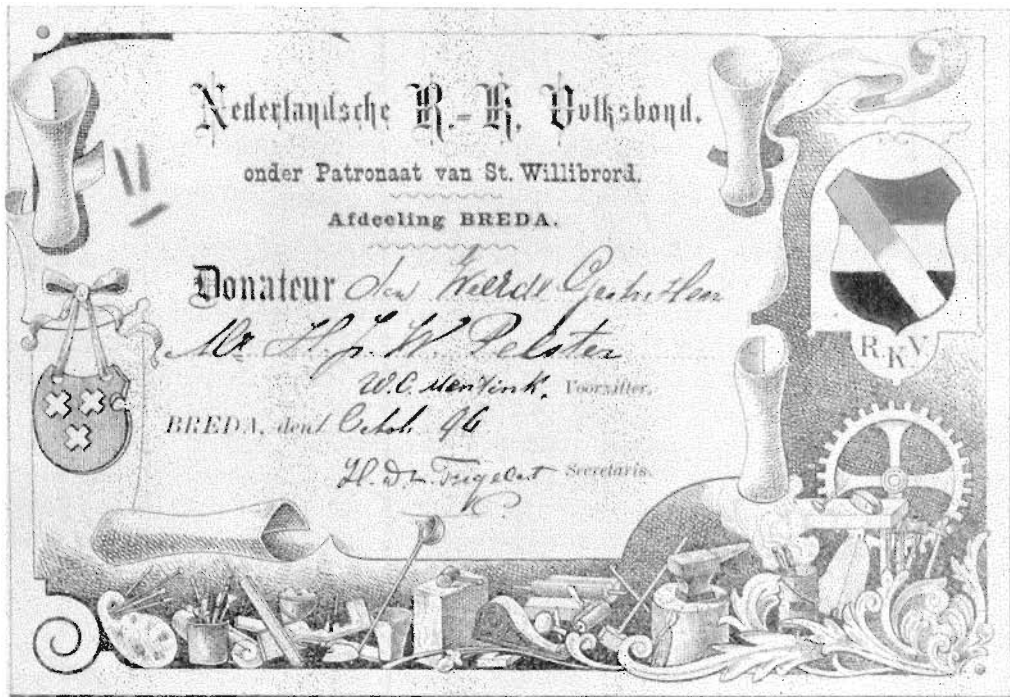
Deze defensieve stellingname wilde men realiseren door middel van het beleggen van bijeenkomsten met de leden, het verstrekken van voorlichtingsmateriaal, de oprichting van steunfondsen en vakbonden; zelfs de kerkelijke uitvaart vond men een geschikt middel. Dit programma had evenwel meer weg van de traditionele “voorzorg” en in principe weinig van doen met sociale actie. Het positieve streven naar materiële lotsverbetering ontbrak er immers in, de vakorganisatie werd enkel (nog) beschouwd als antisocialistisch actiemiddel. Hoe de nuchtere praktijk de Bond desondanks zou stimuleren tot sociaal-economische actie komt verderop ter sprake.

Wat zijn leden betreft: de Bredase Volksbond omvatte voornamelijk de arbeidersstand. De “kleine burgerij” speelde in de Bond een marginale rol; slechts een enkele kleine middenstander of onderwijzer was er lid van. Als “volks”-bond was de vereniging derhalve een mislukking. Bovendien zou de middenstand in 1903 op instigatie van bisschop Leyten een eigen organisatie in het leven roepen: de R.K. Middenstandsvereniging *De Hanze*.³⁵

Voorts organiseerde de beweging uitsluitend het mannelijk deel van de katholieke bevolking; vrouwen werden pas in 1910 als lid toegelaten.³⁶ De leden moesten van onbesproken gedrag zijn, hetgeen werd nagevolgd. Royement volgde anders al snel, zoals het Bonds lid Mentzel na een bordeelbezoek ervoer.³⁷ Elke vorm van sympathie met socialistische ideeën werd overigens op dezelfde wijze afgestraft.

Tevens zocht en vond de Bond de achting van goeude burgers; die wisten de kwaliteiten van de organisatie kennelijk meer te waarderen dan de geestelijkheid. Donateurs en andere weldoeners werden beloond met het erelidmaatschap of inschrijving als “leden van verdienste”³⁸; tot zulke (buitengewone) leden behoorden, naast Bondsjurist Pelster, onder andere de alom geziene notaris A. Verschraage, bouwondernemer Charles Stulemeyer, bankier J. van Mierlo en Frans Klep, directeur van ijzergieterij *De Etna*. De laatsten zullen nog vaker opduiken in deze studie; ook deze categorie leden had invloed op het Bondsbeleid. Beslist mede dankzij het clericale fiat had de r.k. arbeidersbeweging zich een introductie verschaft buiten de eigen kring; zij zou er profijt van trekken.

Aan het eerste statuut gaf de organisatie ruimschoots uitvoering. Op gezette tijden confronteerden haar voormannen en geestelijke adviseurs de leden met pittige uitspraken over het verderfelijke geachte socialisme, diens zogeheten propagering van



4. Donateurskaart van de Bredase R.K. Volksbond ten name van mr. H.J.W. Pelster. 1896 (coll. GAB, foto Bea Hoeks).

materialisme, atheïsme, klassenstrijd en zijn bestrijding van het privé-bezit, het gezin, de religie en de Kerk, zogezegd hun “heiligste belangen”. Lezing van socialistische periodieken werd derhalve met klem ontraden, en katholieke alternatieven als *De Volksbanier* van Passtoors en het in Maastricht verschijnende blad *De Volksbode* (waarvan mr. Pelster redactielid was) werden warm aanbevolen.³⁹ Op dit stramien werd tot ver in de 20e eeuw voortgeborduurd. De Bondsleden lieten het zich gewillig aanleunen en applaudisseerden geestdriftig bij de toneeluitvoeringen van “Een socialist in de klem”.⁴⁰ Zij waren diep doordrongen van hun christelijke waarden die het heiligschendende socialisme belaagde; althans in de karikatuur die er veelal van werd gemaakt (de socialistische theorie verlangde bijvoorbeeld wél socialisatie van de productiemiddelen, maar niet de onteigening van elk privé-bezit). Maar die vond geloof, evenals het idee dat het socialisme aan het katholieke Brabant eigenlijk maar wezensvreemd was; het werd hier onmiskenbaar beschouwd als een importartikel. Dat dit gebied aan socialistische zijde werd aangeduid als achterlijk, namelijk als “het donkere Zuiden”, vond men overigens uitermate kwetsend voor de katholieke bevolking⁴¹, evenals de scheldnaam “zwartrokken” voor geestelijken. Kortom, katholicisme en socialisme waren als water en vuur.

De antisocialistische tirades die bij de kerkgang te beluisteren vielen, zullen menigeen in deze overtuiging hebben gestijfd.⁴² De waarschuwingen daar van de geestelijkheid moesten wel extra gezag hebben vanwege de bisschoppelijke banvloek

over het socialisme. Al in 1892 waarschuwde Leyten in zijn Vastenmandement dat van alle kansels in het diocees (West-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen) werd voorgelezen, voor de socialistische invloeden in zijn bisdom; zij openbaarden zich volgens hem in “die ontevredenheid, dat gemor en dien geest van verzet der dienstbare en arbeidende klasse tegen de oversten”. En nog vele jaren stonden de vastenbrieven van de monseigneur bol van de vermaningen om op zijn hoede te zijn voor de vijanden van de Kerk en van de bestaande, door God ingestelde “natuurlijke” maatschappelijke orde.⁴³ Bisschop Leyten had *Renum Novarum* ijverig bestudeerd. In feite kan men zich er dan ook alleen maar over verbazen dat de volgzame Volksbond de kerkelijke gezagsdragers zo lange tijd mishaagde, want de Bond bleef allerminst doof voor hun predikaties.

Tegenover de lokroep van de socialisten, met wie men tot hun verdriet vrijwel nooit discussieerde⁴⁴, werd de Bondsleden het wenkend perspectief van de r.k. organisatie geboden. Weliswaar deed de beweging periodiek een beroep op hen om als leken-apostelen een dam tegen het vermaledijde socialisme op te werpen, maar daaraan kon men moeilijk al zijn energie spenderen. Vanwege deze afweerslag uit ideële overtuiging kreeg men van socialistische zijde trouwens dikwijls hoon en bespottung over zich heen; volgens voorzitter Mentink enkel uit afgunst op de Bond. Socialistische grapjes over de onwankelbare trouw van de Volksbond aan de Kerk en haar leerstellingen kon hij dan ook niet erg waarderen, getuige deze stellige uitspraak: “Men kan spotten met den wissel der eeuwigheid, voor ons is deze wissel van hooge waarde; na dit leven komt een ander”.⁴⁵ De organisatie stond dus niet louter op de bres voor het christelijk erfgoed, maar wilde evenzeer opkomen voor de “tijdelijke”, materiële belangen van de arbeider. Ook in dat opzicht was men een “strijdende vereeniging”, aldus Mentink; de “verheffing van onzen stand” genoot niet minder prioriteit.⁴⁶

Het mes van de katholieke sociale actie sneed zodoende aan twee kanten: de kruistocht, die gericht was op het uitdragen van de christelijke ideologie alsook op het neutraliseren van alle, ook zogeheten socialistische initiatieven, ging hand in hand met een emancipatiedrang op een zo breed mogelijk terrein. Dit was in wezen het katholieke antwoord op wat de socialisten de “heilige strijd onzer dagen” noemden.

D. Sociaal-cultureel werk: de Bondsinstellingen

Met retoriek en geharnaste antipropaganda alléén zou de Volksbond zich onvoldoende profileren. Zijn aantrekkingskracht moest ook rusten op diverse voorzieningen die de (potentiële) leden tastbare voordelen boden. Vooral met instellingen als het zieken- en begrafenisfonds trad de Bond nu in een traditie van “eigen hulp” binnen de Bredase arbeidersklasse, die al uit het begin van de 19e eeuw dateerde.⁴⁷

De ondersteuningskas *St. Antonius van Padua* verstrekke sinds einde 1895 uitkeringen bij ziekte. Het in 1899 opgerichte *St. Liduina*-fonds, de eigenlijke ziekenkas, verschaftte toegang tot arts en apotheek. In 1896 werd het begrafenisfonds *St. Barbara* gesticht.⁴⁸ Alleen bij *St. Antonius* was steeds het merendeel van de leden aangesloten. De andere fondsen kampten met ledengebrek, contributie-achterstanden en fraude.

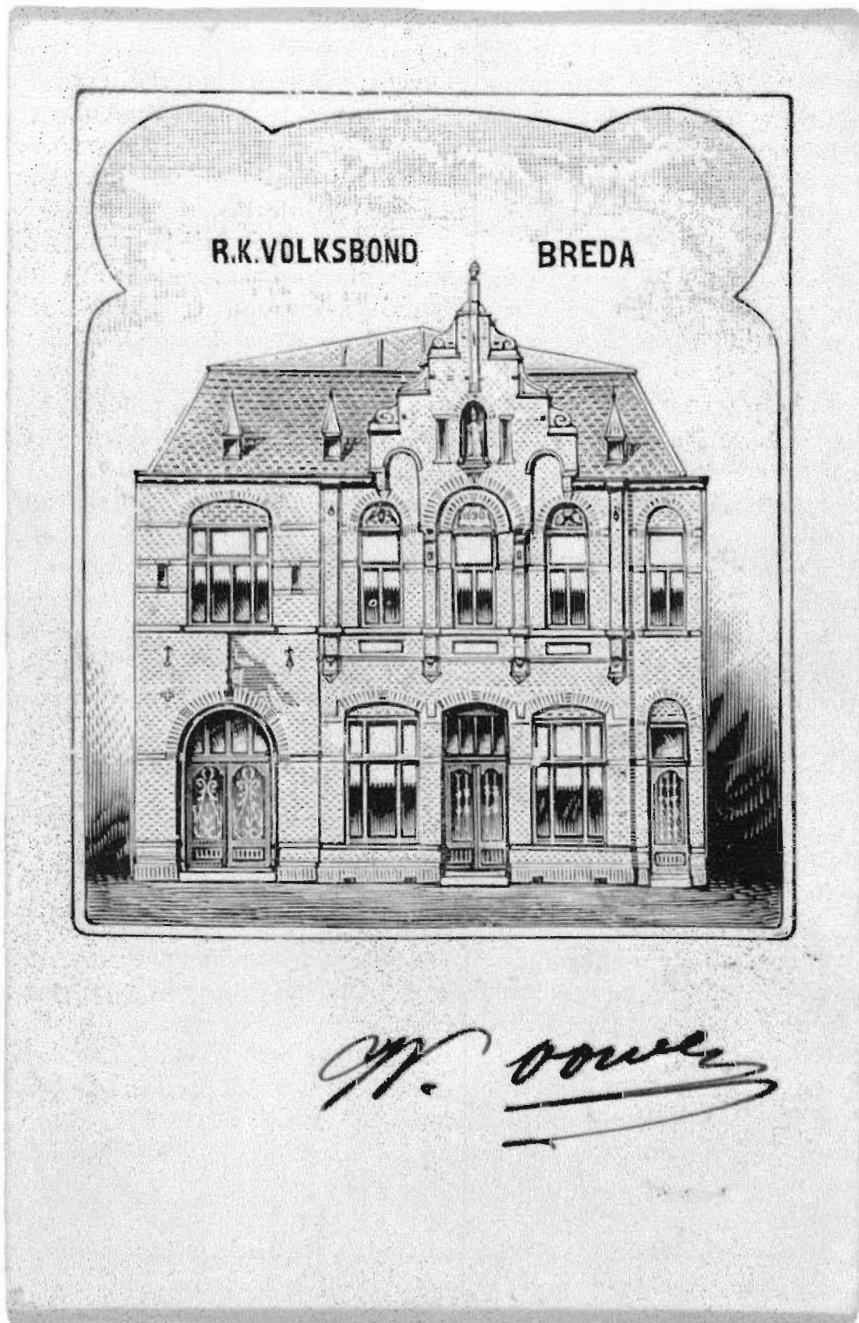
Men onderkende in de Bond dit probleem: de verschillende fondsen met hun aparte bijdragen pleegden een min of meer zware aanslag op de financiële mogelijkheden van menig Bondslid. Wie lid was van de standsorganisatie en tevens van een vakbond betaalde een tweeledige contributie; die van andere Bondsinstellingen kon men zich dan eigenlijk niet meer veroorloven.⁴⁹ Het toenmalige weekloon van gemiddeld 8 gulden liet nu eenmaal weinig ruimte voor allerlei verplichtingen en genoegens. Passtoors wees erop dat het ver onder het normbedrag voor een gezin met kinderen lag; dit becijferde hij op zo'n 22 gulden.⁵⁰ Het was armoe troef in het doorsnee-arbeidershuishouden.

Zelfs de wekelijkse bijdrage van één stuiver voor de standsorganisatie bleek niet iedereen te kunnen opbrengen. Om die reden werd voor insolvente leden het fonds *Hulp in Nood* ingesteld, een solidariteitskas. Een succes werd de uit 1897 daterende spaarvereniging *Zuinigheid met Vlijt* dan ook waarschijnlijk niet. De Bredase arbeiders hadden bovendien met het gezegde "wie spaart vergaart", dat ook *Rerum Novarum* zo koesterde⁵¹, weinig op; naar verluidt werkte die suggestie enkel op hun lachspieren.⁵² De in 1900 opgerichte coöperatieve steenkolenvereniging *Onderling Belang* mocht zich vermoedelijk in een grotere belangstelling verheugen.

Naast deze, soms moeizaam functionerende sociale fondsen namen andere instellingen de culturele vorming van de leden ter hand. De declamatiekunst werd beoefend; zangafdelingen als *Leo's Neêrlands Bloem* en *Leo's Mannenzang*, de toneelclub *St. Catharina* en een tekenschool kwamen van de grond. In 1899 werd het muziekgezelschap *St. Caecilia* opgericht, in 1902 herdoopt in *De Unie*.⁵³ Andersoortige ontspanning na de lange werkdagen van zo'n 11 uur boden het schuttersgilde *St. Hubertus* en de scherm- en gymnastiekvereniging *Vermaak op Tijd*, terwijl een Vaandelcomité zich bekommerde om de instandhouding van de Bondsvlaggen. De in 1902 gestichte jongerenorganisatie, de "Jongelingsvereniging", bood de kinderen van de Bondsleden wat verstrooiing.

Belegde de Volksbond aanvankelijk zijn bijeenkomsten in het *Hof van Holland* of andere fraaie vergaderruimten waarnaar de socialisten afdunende blikken wierpen⁵⁴, in mei 1897 kreeg men de beschikking over een ruim pand met een grote tuin in de Visserstraat, nr. 5 (a). De Oosterhoutse baronesse Van Goltstein, ingetrouwd in de bankiersfamilie Van Mierlo, had het voor een schappelijke prijs en inclusief een royale donatie van de hand gedaan "uit sympathie voor eene goede R.K. zaak".⁵⁵ De aankoop veroorzaakte overigens bijna het afreden van mr. Pelster. Hij was er niet in gekend en voelde zich hogelijk gepasseerd. Voorzitter Mentink verontschuldigde zich geschrokken voor het gebeurde, onder verwijzing naar zijn drukke bezigheden. Maar ook zijn vrouw kreeg deels de schuld: zij was door zijn veelvuldige afwezigheid niet "zoo bondsgezind" en hield hem dus graag eens een avond thuis!⁵⁶ Zijn nog jarenlange inzet in aanmerking genomen zal de Bondsjurist deze excuses hebben geaccepteerd.

Dankzij schenkingen van talrijke stadgenoten kon het pand worden verbouwd tot een representatief ontmoetingscentrum. De opening in augustus 1898 werd een feestelijke gebeurtenis; op kapelaan Van Ginneken na schitterde echter de gehele Bredase clerus door afwezigheid.⁵⁷ Het verenigingsgebouw had verscheidene functies: de Bondsvoorzitter bewoonde een gedeelte, de rest was bestemd voor manifes-



5. Het gebouw van de Bredase R.K. Volksbond, Visserstraat 5 (a), afgebeeld op een in 1904 door de Bond uitgegeven ansicht (coll. BM, foto Emile Waagenaar).

taties, vergaderingen, lezingen, exposities en allerlei vormen van ontspanning. Zo was er een leeshoek, en men kon er dammen, biljarten of domino spelen. Tevens bezat de Bond een rijke feestcultuur. Diverse gelegenheden als de Bondslustra, hoogtijdagen van de Kerk en het Oranjehuis, het carnaval, de herdenking van de schutspatroon of van de uitvaardiging van *Rerum Novarum* (de pendant van de socialistische 1 mei-viering), toneel- en voordrachtsavonden met onder meer optredens van de befaamde Bredase karakterhumorist Abraham de Winter, werden aangegrepen om er een gezellige dag of avond van te maken; regelmatig waren personen uit de lokale elite hierbij te gast.⁵⁸ Vanwege de meermalen voorkomende ruzies en vechtpartijen tussen Bondsleden, waarbij soms de keu's van het biljart als doorslaggevend argument werden gehanteerd, was het schenken van alcoholica er aan strakke regels gebonden; ze konden de vereniging immers slechts in opspraak brengen (wat desondanks gebeurde).⁵⁹ Voor vrouwen was het tehuis verboden terrein, behalve op soirees; daarop mochten zij met permissie van het bestuur, hetzij van de geestelijke adviseur verschijnen. Ondanks de diverse mogelijkheden tot amusement en ontwikkeling liep het echter niet storm in het Bondsgebouw; sommige leden spraken openlijk van "een saai boel".⁶⁰ Wellicht tegen beter weten in spoorde voorzitter Mentink de leden toch geregeld aan tot frequenter bezoek. Hieraan zullen ook hoofdbrekens van de Bondsbestuurders over de hypotheekaflossing en exploitatiekortingen niet vreemd zijn geweest.⁶¹ Belangrijker was evenwel dat de r.k. arbeiders leerden zelfstandig eigen instellingen op te zetten en te beheren; het zal hun gevoel van eigenwaarde hebben versterkt.

E. Vakorganisatie en economische actie

Vershillende factoren leidden in de jaren vóór 1903 tot de totstandkoming van een tiental r.k. vakbonden, ook vakafdelingen of (vak-) gilden genoemd (zie Bijlage I). Zoals in de Bondstatuten lag besloten dienden deze onderafdelingen van de standsorganisatie vooreerst als tegenwicht voor de socialistische (en neutrale!) organisaties. Daarnaast leefde in de Bond terdege het besef van collectieve belangenbehartiging, ook op economisch terrein. De deelname van de Bredase deputatie aan het Tweede Vakcongres van de Ned. R.K. Volksbond in 1895 zal het opzetten van vakbonden hebben gestimuleerd. Het congres besprak namelijk diverse kwesties op het terrein van de sociale politiek en de strategie van de r.k. arbeidersbeweging; onder andere kwam de oprichting van (diocesane) vakorganisaties aan de orde.⁶² En bij gelegenheid drong Passtoors krachtig aan op hun opbouw.

Hun patroonsnamen vertonen overigens een opvallende gelijkenis met die van de oude gildenorganisaties. De veronderstelling ligt voor de hand dat deze zijn opgegaan in de vakafdelingen van de Bond; soms althans was dit het geval. De omvang van de vakafdelingen valt moeilijk vast te stellen vanwege het zeer verspreide karakter der ledencijfers. We kunnen dan ook alleen een indicatie geven van het totale in deze studie behandelde tijdvak (1895-1908). In die periode telden de vakbonden globaal genomen gezamenlijk tussen de 250 en 500 arbeiders, en naar schatting gemiddeld ruim 300 man (ter vergelijking: het totale gemiddelde ledental van de

Bredase R.K. Volksbond bedroeg zo'n 360 man). Hun ledentallen liepen onderling vrij sterk uiteen (zie Bijlage II); bovendien fluctueerden de ledencijfers regelmatig. Twee katholieke verenigingen bleven buiten de Volksbond: een afdeling van de Anti-Sociaal-Democratische Vereniging van Spoorwegpersoneel *Recht en Plicht*, en de R.K. Onderwijzersbond, respectievelijk eind 1895 en begin 1899 gesticht.⁶³



6. W.C. Mentink (1861-1930), voorzitter van de Bredase R.K. Volksbond, met zijn echtgenote M.G. Maas rond 1920 (coll. GAB, foto B. v. Gils).

Voorzover de Bondsafdelingen niet al waren aangesloten bij nationale vakbonden, meldden zij zich op Mentinks verzoek sinds 1901 aan bij de landelijke vaksecretariaten. Deze federaties van lokale en diocesane vakbonden waren dat jaar met instemming van het episcopaat tot stand gekomen na het Utrechtse Ned. R.K. Vakcongres; hieraan had Mentink deelgenomen.⁶⁴ Breda onderstreepte aldus het belang van meer centralisatie en zelfstandigheid van het r.k. vakbondswezen, een streven dat toentertijd landelijk sterk opgeld deed en in de overkoepelende nationale organisaties werd belichaamd.⁶⁵

Juist op hun specifieke terrein toonden de economische organisaties zich verder nu niet bepaald actief. Alleen de bond van losse werklieden *Kardinaal Manning* bewerkte in 1901, in samenwerking met de Volksbond, een loonsverhoging voor de arbeiders bij de gemeentereiniging.⁶⁶ Voor het overige beperkte men zich vrijwel alleen tot vergaderen, ontspanning en feesten als het jaarlijkse "potverteren". Toch benadrukten sommige bonden, zoals *St. Crispijn*, *St. Liduina* en *St. Eloy*, in hun doel-

stellingen het bevorderen van de materiële en vakbelangen der leden; van een streven naar loonsverbetering en zelfs van werkstakingen was men kennelijk niet afkerig.⁶⁷

We komen hen echter niet tegen op het stuk van de directe, economische actie. Dat hoeft niet te verbazen als we bedenken dat een vakafdeling als *St. Eloy* kwesties inzake lonen en arbeidstijden graag ter oplossing aan de standsorganisatie zelf overliet.⁶⁸ Deze bond was nog wel één van de sterkste vakafdelingen, en steeds groter dan zijn gemiddeld tien man tellende socialistische tegenhanger, de Algemeene Ned. Metaalbewerkersbond (ANMB).⁶⁹ Vlijtiger toonde *St. Eloy* zich qua organisatie. Als enige Zuidelijke afdeling werkte zij in 1902 mee aan de totstandbrenging van het Ned. R.K. Metaalbewerkers-Secretariaat; ook leverde zij gedurende enkele jaren het lid C. Mentink als landelijk voorzitter.⁷⁰

De initiatieven tot belangenbehartiging kwamen dus vrijwel alleen van de kant van de standsorganisatie. Zij behelsden kwesties waarbij leden te weinig loon kregen uitbetaald of anderszins met hun patroons in de clinch lagen. Ook de Gemeente kreeg het aan de stok met de Bond. Naast het succes bij de gemeentereiniging valt te wijzen op een protest uit 1899 tegen de lange werktijden aan de gemeentelijke gasfabriek.⁷¹ Andere petities bepleitten, zij het vruchteloos, het van gemeentewege stimuleren van werkgelegenheid in Breda.⁷²

Deze adressen werden gesteund door de Timmerliedenbond *Orde en Matigheid*. Het toont een groeiende bereidheid bij de Volksbond om met anders-georganiseerden samen te werken, speciaal met degenen uit de neutrale hoek. Exemplarisch was die samenwerking ten tijde van de instelling van de Kamers van Arbeid in Breda.

Deze regionaal opgezette overlegorganen voor ondernemers en arbeiders waren bij wet van 1897 ingesteld en bedoelden een zekere regulering aan te brengen in de industriële verhoudingen; naast overleg behoorde het verstrekken van informatie en adviezen aan de autoriteiten, alsook bemiddeling en arbitrage bij arbeidsgeschillen tot hun taken. In de praktijk bleek dit experiment in klassensamenwerking echter een mislukking; het was namelijk niet alleen gebaseerd op vrijwilligheid, maar miste tevens elk gezag en dwingende bevoegdheden.⁷³

De oprichting in 1899 van de Kamers voor de bouwbedrijven en de voedings- en genotmiddelenindustrie met evenredige vertegenwoordiging van patroons en werklieden was te danken aan het ijveren van de Volksbond en verschillende neutrale vakbonden.⁷⁴ Zij vormden begin 1900 nog een comité om de werkzaamheid der Kamers te stimuleren.⁷⁵ Men had er zeer hoge verwachtingen van; daarom werd bovendien vanuit katholieke en neutrale bonden een contact- en adviescommissie samengesteld ten behoeve van de arbeiders-leden in de Kamers.⁷⁶ De obstructie van patroonszijde zette echter een domper op de vreugde: bij gebrek aan voldoende leden-patroons werd laatstgenoemde Kamer met ingang van 1901 opgeheven. Daarnaast trad de andere Kamer waarvan Bondsjurist Pelster het secretariaat voerde, dan wel einde 1900 in werking, maar zij oefende verder nauwelijks enige invloed uit.⁷⁷ Hoe belangrijk het in de toenmalige standenmaatschappij ook was dat arbeiders in vertegenwoordigende organen waren opgenomen, voor de Volksbond was het ongetwijfeld toch een hard gelag dat de ondernemers niet waren gediend van arbeiders.

dersinspraak in hun bedrijfsvoering. (Socialistische Bredanaren hadden dit resultaat natuurlijk allang voorzien, en zij zouden erop blijven hameren: macht werd de arbeiders niet cadeau gedaan, die zouden zij het patronaat moeten afdwingen. "Wanneer zult ge toch wijzer worden, arbeiders? O, donkere Zuiden!", klonk het dan ook verwijtend in hun propaganda.⁷⁸)

De toenadering tot de neutrale beweging kwam ook anderszins tot uiting. In 1900 werd in een gemeenschappelijk adres aan de Eerste Kamer der Staten-Generaal om aanneming van de Ongevallenwet verzocht; die verzekerde arbeiders verplicht tegen de financiële gevolgen van bedrijfsongevallen (zij zou in 1901 van kracht worden).⁷⁹ Bovendien sloot de Bond zich aan bij de plaatselijke federatie van neutrale vakbonden, de Gecombineerde Werkliedenvereniging *Eendracht Maakt Macht* die begin 1901 tot stand kwam.⁸⁰ Zijn deelname aan "de Gecombineerde", zoals de federatie in de wandeling werd genoemd, was overigens van zeer korte duur. Al in december trad men uit dit samenwerkingsverband, na overleg met het Centraal Bestuur van de Ned. R.K. Volksbond. In Amsterdam zal men zo zijn bedenkingen hebben gekoesterd tegen de flirt van de Bredase Volksbonders met neutrale bonden. Het verontwaardigde protest van de Gecombineerde kon het besluit van de Bond evenwel niet ongedaan maken.⁸¹

Eigenlijk was het trouwens maar merkwaardig dat de Gecombineerde de Volksbond als partner had geaccepteerd en zijn abrupte vertrek blijkbaar betreurde. De Bond beoordeelde de neutrale factor in de arbeidersbeweging immers nogal laatdunkend. Daarvan getuigt ook bijvoorbeeld de fel antisocialistische circulaire die al enkele maanden vóór het afscheid van de Gecombineerde in Breda rouleerde. In dit op paus Leo's jongste encycliek *Graves de communi re* geïnspireerde vlugschrift, ondertekend door de Bondstop en de nieuwe geestelijke adviseur P. Wagemakers, werd het neutrale element gedoodverfd als het voorportaal van het socialisme: "Neutrale verenigingen ontaarden meestal vrij spoedig in socialistische", heette het letterlijk.⁸² Helemaal ongelijk had men daarin dan wel niet, soms opereerden socialistische organisaties inderdaad uit lijfsbehoud onder neutrale vlag⁸³; maar ten aanzien van de allesbehalve radicale Gecombineerde sneed dit zwarte verwijt absoluut geen hout. Het kon daarom moeilijk een solide basis voor vruchtbare samenwerking worden genoemd. Dat bleek dan ook niet het geval te zijn en voorlopig ging de Bond weer zijn eigen weg.

Al schuwde de Volksbond conflicten in de bedrijven niet, het hanteren van het stakingswapen vond men slechts als uiterst actiemiddel geoorloofd. *Renum Novarum* was er wars van⁸⁴ en in de Bond stond conflictbeheersing via overleg hoog aangeschreven: de klassenharmonie en de sociale vrede mochten bij voorkeur geen gevaar lopen. Dit standpunt was de Bredase socialisten uiteraard een gruwel; zij stelden daarom de retorische vraag hoe men dan toch verbeteringen voor de arbeiders wilde bewerkstelligen.⁸⁵

In dit verband was het gedrag van twee Bondsleden tijdens een staking aan sigarenfabriek *Sumatra* in Princenhage op 19 februari 1900 een logisch uitvloeisel van het beleden harmoniemodel. Zij keurden het spontane verzet van de overige sigarenmakers tegen de prestatiedruk van de nieuwe directeur en het gehanteerde loon-

stelsel af. Dat namen hun collega's hen bijzonder kwalijk. Alleen het tijdige ingrijpen van de marechaussee voorkwam dat zij, samen met de directeur, ernstig werden gemolesteerd; voor de duur van het conflict durfde het tweetal zich niet bij het bedrijf te vertonen. Na het verlopen van de staking hervatten allen op 1 maart de arbeid, op de gewraakte directeur en de beide katholieke sigarenmakers na. Zij waren elders aan de slag gegaan.⁸⁶

Dit was de eerste keer dat de Bond verwickeld raakte in de strijd tussen de klassen, in een bedrijfstak die vanwege de slechte arbeidsvoorwaarden zeer roerig was⁸⁷; men bleef verder buiten de reeks van zo'n 10 (ongeorganiseerde) stakingen toentertijd in Breda.⁸⁸ De Bond betuigde wél solidariteit met stakingen buiten de stad. In 1897 steunde men geldelijk een staking van Amsterdamse diamantbewerkers⁸⁹ en in 1902, evenals de Gecombineerde en mogelijk onder haar morele pressie, de omvangrijke textielstaking bij de firma Van Heek & Co in Enschede.⁹⁰ Een ambivalente houding jegens het verschijnsel "werkstaking" kenmerkte derhalve de Bond.

F. Johan Vissers

In tegenstelling tot het merendeel van de Bredase socialisten (en tot hun ongevoegen!) streefde de Volksbond uitbreiding van het indertijd beperkte kiesrecht tot alle arbeiders niet na; in politieke machtsvorming was de Bond als a-politiek lichaam namelijk niet geïnteresseerd.⁹¹ Maar deze stellingname sloot belangstelling voor verkiezingen zelf geenszins uit.

Dat bleek bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen die in oktober 1900 wegens een vacante protestantse zetel plaatsvonden in het IIIe kiesdistrict, de arbeidersbuurten rond de Haagdijk. De Bond toonde zich een ware supporter van de kandidaat Johan Vissers, een boekbinder, oud-secretaris en lid van de neutrale typografenbond *Door Eendracht t'Zaam Verbonden*⁹²; dat hij protestant was deed niet terzake, confessionele scheidslijnen waren niet in tel. Zijn kandidatuur bood immers gelegenheid om voor het eerst een werkman naar de Raad af te vaardigen, een buitenkans derhalve. Met andere sympathisanten, die Vissers via advertenties en strooibiljetten aanbevalen in de kiezersgunst, zette de Volksbond zich nu voor hem in. Voorzitter Mentink tekende Vissers' kieslijst en propageerde vol vuur diens kandidatuur op een bijeenkomst van voornoemde typografenbond. Op de Haagdijk liet de Bond een sjouwer paraderen met een bord waarop reclame werd gemaakt voor de populaire boekbinder (de man kwam echter niet ver: omstanders voerden hem dronken, waarop de politie hem prompt arresteerde).⁹³

Vanuit standsbewuste protestantse kringen rezen daarentegen ernstige bezwaren tegen de arbeiderskandidaat. Met name de *Bredasche Courant* maakte het in haar redactionele kolommen nogal bont: volgens haar was Vissers totaal niet geknipt voor het Raadswerk, daarvoor miste hij gewoonweg alle kwaliteiten. Haar favoriete kandidaat, advocaat F. E. Pels Rijcken, was van een heel ander kaliber: hij was tenslotte een achtenswaardig en gestudeerd man, dus een waardige vertegenwoordiger van de protestantse minderheid. Ook Volksbondvoorzitter Mentink werd op de vingers getikt: als bestuurslid van de katholieke kiesvereniging *Recht en Orde* had hij de boek-

binder niet mogen aanprijzen; *Recht en Orde* stelde immers voor de protestantse zetel niemand kandidaat. Het blad zal dan ook gretig de ingezonden brieven hebben gepubliceerd, die Vissers via allerlei lasterpraatjes bij het kiesvolk in discredit probeerden te brengen; zo werd hij onder meer afgeschilderd als een groot liefhebber van sterke drank.⁹⁴ De campagne van de *Bredasche Courant* werkte echter averechts. Vissers versloeg, na een herstemming in november, zijn prominente tegenstander en sleepte de begeerde Raadszetel in de wacht. Over deze kleine revolutie heerste grote vreugde onder de arbeidersbevolking van het IIIe district: in de straten ging een luid gejuich op bij de stembusuitslag.⁹⁵ Makkend legde de protestantse krant zich neer bij de verkiezingszege van Vissers. Ironisch genoeg overigens behoorde hij in later jaren -vanaf 1907- tot het personeel van de Bredase drukkerij Broese, uitgeefster van de *Bredasche Courant*!⁹⁶

De Volksbond droeg ook zijn steentje bij aan de herverkiezing van Vissers in juli 1901. Tijdens de toenmalige periodieke Raadsverkiezingen, waarbij telkens een deel van de Raad aftrad, stond de boekbinder, in hetzelfde kiesdistrict, op de nominatie van de katholieke kiesvereniging. Beslist heeft de Bondsvoorzitter, als bestuurslid, de proletarische kandidaat weer gelobbied; misschien ook mr. Pelster, in die dagen voorzitter van *Recht en Orde*. Mentink wilde zich niet zelf verkiesbaar stellen, al zagen diverse arbeiders hem graag in de Raad zetelen; het was een publiek geheim dat zijn partner in de Gecombineerde, die bovendien zijn sporen in de verkiezingsstrijd al had verdiend, hoge ogen gooide in het IIIe district. Succes was dus verzekerd voor de r.k. kiesvereniging. Vissers maakte de verwachtingen waar: men mocht het genoeg smaken de werkmansvertegenwoordiger in de gemeenteraad te zien terugkeren.⁹⁷ Daar zou hij zijn mandaat vervullen tot 1907. In dat jaar werd hij afgelost door een andere arbeiderskandidaat, de (ex-) priester en SDAP-voorman dr. Jan van den Brink; jengens hem zou de Volksbond een heel wat minder vriendelijke houding aannemen.⁹⁸

Achter Vissers' nominatie in 1901 gingen duidelijk pragmatische motieven schuil; niettemin was deze kandidatuur enigszins curieus. De werkmanskandidaat had zich immers in juni van dat jaar ontpopt als een sympathisant van de Katholiek-Democratische Partij (KDP), blijkens een oproep in de lokale pers om bij de toen plaatsvindende Tweede Kamerverkiezingen te stemmen op haar kandidaat Jan Brinkhuis, een textielarbeider uit Enschede.⁹⁹ De KDP, die vooral in Twente aanhang vond, stond onder sterke invloed van de Vlaamse priester Adolf Daens, radicaal katholiek democraat en als tegenstander van de conservatieve kerkelijke overheid in België uit zijn ambt ontslagen¹⁰⁰; de Nederlandse parallel van Daens' Christene Volkspartij keerde zich onder meer tegen elke clericale bemoeizucht op politiek en maatschappelijk terrein. Zij was in Breda kennelijk nogal populair: Brinkhuis oogstte hier 450 van de in totaal 960 uitgebrachte stemmen. De lezingen van Daens zelf te Breda in 1899 en 1900 waren trouwens ook behoorlijk druk bezocht; het pad was dus al geëffend voor de KDP.¹⁰¹ Al mogen de Volksbond en *Recht en Orde* beslist niet van Daensistische neigingen worden beticht, toch namen zij blijkbaar geen aanstoot aan de uitgesproken voorkeuren van de eigenzinnige boekbinder. Vermoedelijk konden die in een tijd van samenwerking met de neutralen nog door de beugel.

In 1902 heerste een opmerkelijke malaisesfeer in de Volksbond. In weerwil van Mentinks aansporingen zich activistisch te tonen ontplooiden men een weinig in het oog springende daadkracht. Nieuwe vakafdelingen kwamen niet van de grond, terwijl een bond als *De Katholieke Pers* zelfs teloor ging; het gros van zijn leden liep over naar de socialistisch georiënteerde Alg. Ned. Typografenbond (ANTB) die van 3 naar 11 leden groeide.¹⁰² Wel vormden twee "vastberaden en moedige" typografen op aandrang van voornoemde Henri Hermans een officieuze afdeling van de Ned. R.K. Typografenbond, een zogeheten correspondentschap. Dat verzachtte de pijn nog enigszins. Zozeer ging blijkbaar het r.k. vakbondswezen in het algemeen achteruit, dat de Bond bij bisschop Leyten aandrang op aanstelling van een aparte geestelijke adviseur voor de vakafdelingen. In de persoon van pastoor dr. A. Smits ontplooiden die een ware dadendrang; de ferme inspanningen van deze "vriend van het volk" zoals hij zichzelf noemde, schijnen echter weinig vruchten te hebben afgeworpen.¹⁰³ De algehele matheid en het gebrek aan elan onder de r.k. arbeiders voor hun organisatie trof ook Hermans diep tijdens zijn verblijf in Breda. Naderhand spuide hij lang niet malse kritiek op de onbezielde Volksbonders: "Daar zit geen vuur, geen leven in die kerels". Bovendien had hij er geen goed woord voor over dat men soms de r.k. vereniging gewoonweg links liet liggen. Ter illustratie verwees Hermans naar de neutrale typografenbond: de vrome katholiek F. van Hulten fungeerde daar nog wel als voorzitter (...).¹⁰⁴ De Limburgse propagandist moet in Breda van de ene verbazing in de andere teleurstelling zijn gevallen.

Naar de exacte oorzaken van deze (identiteits-) crisis valt slechts te gissen. In elk geval was de positie van de Bond binnen de lokale arbeiderswereld niet onomstreden. De aantrekkingskracht van neutrale en socialistische verenigingen deed zich voelen; gezamenlijk telden zij tenminste 450 leden, waardoor zij de r.k. organisatie met haar minder dan 400 leden behoorlijk voorbijstreefden.¹⁰⁵ Een negatieve invloed op het moreel had ongetwijfeld, behalve de permanente aanvallen van linkse zijde, ook de arrogante en weinig toeschietelijke houding van (een deel van) de clerus. Verder kon men dan wel bogen op verscheidene successen op sociaal, economisch en organisatorisch terrein, maar tegenslagen in dezen kreeg men evenzeer te incasseren. En van een volledige erkenning en algehele waardering in het stedelijke katholieke milieu was nog steeds geen sprake. We mogen dan ook stellen dat de beoogde doorbraak van de Volksbond richting arbeiders en "hogere standen" slechts in beperkte mate was gelukt; althans niet in die mate als wenselijk werd geacht.

Deze factoren waren mogelijk verantwoordelijk voor de pessimistische stemming in de Volksbond. Men zat kennelijk op dood spoor en de vraag kon opgeld doen: hoe nu verder? Het voorstel van het Brabantse socialistische weekblad *De Fakkel* om op te gaan in één grote socialistische vereniging, met behoud van de eigen signatuur, en aldus de krachten te bundelen voor lotsverbetering van de arbeiders¹⁰⁶, was nu eenmaal een onhaalbare kaart vanwege de hemelsbrede verschillen in mentaliteit en doeleinden tussen katholiek en socialistisch georganiseerden; de Volksbond zocht liever in het isolement zijn kracht. Toch hoefde men niet te wanhopen: de spoorwegstakingen van 1903 zouden zorgen voor een forse reactivering van de Bond.

2. De spoorwegstakingen van 1903

A. Voorspel

De legendarische spoorwegstakingen¹⁰⁷ luidden een periode van ongekende actie en reactie in. Geruchtmakend werden de antistakingswetten voor het (semi-)overheidspersoneel, die het confessionele kabinet-Kuyper indiende na de eerste, tot Amsterdam beperkt gebleven staking eind januari 1903. Zij moesten elke soortgelijke actie voorgoed uitsluiten. Tegen die zogenoemde “worgwetten” sloot de gehele socialistische arbeidersbeweging zich aaneen in het Landelijk Comité van Verweer: de gehate wetten moesten van de baan. Men besloot de confrontatie aan te gaan met de regering via een tweede en nu algemene stakingsbeweging, ingaande op 6 april; hiermee ging de (rond 8 maart opgerichte) Bredase afdeling van het in Amsterdam gecentraliseerde Comité akkoord. Afdelingssecretaris M. Vermeeren, een anarchistische kleermaker, was dan wel enigszins sceptisch over het welslagen van een spoorstaking in zijn stad, maar hij achtte die niet uitgesloten. Mits de organisatie erachter krachtig genoeg was bestond er kans van slagen. Onder de linkse arbeiders groeide bovendien de actiebereidheid: “De geest is goed, die begint zich te verplaatsen”.¹⁰⁸

De praktijk zou echter anders uitwijzen. Evenals elders in het land kwamen ook in Breda behoudende groeperingen, zoals de R.K. Volksbond, in het geweer om deze staking te laten mislukken, hetgeen tegelijk een stellingname inhield tegen dit strijdmiddel en tegen de socialistische beweging. De Bond deelde van harte de in confessionele kring algemeen aanvaarde opvatting, volgens welke de socialistische agitatie niets minder was dan een rechtstreekse aanval op de gevestigde orde; in wat stond te gebeuren bespeurde men eenvoudigweg “de georganiseerde opstand”.¹⁰⁹

B. De Bredase Volksbond in de aanval

De Volksbond hielp ijverig mee de dreigende staking bij voorbaat kansloos te maken. Begin maart ondertekende hij een manifest van de landelijke katholieke arbeidersorganisaties (Ned. R.K. Volksbond, R.K. Werkliedenverenigingen, St. Josephsgezellenvereniging); dit verdedigde Kuypers wetsvoorstellen en laakte in heftige bewoordingen het socialistische verzet.¹¹⁰ Een ander kanaal waarlangs de Volksbond invloed hoopte uit te oefenen op de aanstaande ongewenste gebeurtenissen, vormde het *Dagblad van Noord-Brabant*; zoals gezegd was de hoofdredacteur ervan tevens zijn vice-voorzitter. Het katholieke blad kweekte stemming, onder meer door zijn goedkeuring uit te spreken over zaalweigeringen aan het lokale Comité van Verweer. De krant had uiteraard alle reden daarover enthousiast te schijnen: hoofdredacteur Van der Kallen had er immers zelf de hand in.¹¹¹ Verder zal de dreigende toon van diens blad menig voorstander van de staking aan het wankelen hebben gebracht; in elk geval liet deze krant niets na om haar afschuw uit te spreken over de snode plannen van de socialisten en zij schonk ruime aandacht aan hun tegenstrevers.

In dit kader drukte het *Dagblad van Noord-Brabant* aan de vooravond van de na-

tionale spoorwegstaking een pamflet af van het in Den Haag zetelende Katholiek Comité van Actie; dit initiatief van Passtoors en zijn bentgenoot in de Tweede Kamer, de katholieke politicus mr. P. J. M. Aalberse, bundelde de tegenacties van bovengenoemde r.k. arbeidersorganisaties.¹¹² In gespierde taal opponeerde het *MANIFEST* tegen het "terrorisme" van de "revolutionaire drijvers", riep op tot volledige steun aan de regering en veroordeelde stakingsacties radicaal.¹¹³

Dat dit pamflet daarnaast op grote schaal in Breda werd verspreid was beslist (mede) het werk van de Volksbond. Die organisatie had er vanzelfsprekend alle belang bij om de publieke opinie te mobiliseren tegen het Comité van Verweer. Bovendien stond zij rechtstreeks in contact met het Katholiek Comité en zijn centraal-secretaris Aalberse; hij organiseerde ook in het hele land meetings ter ondersteuning van het regeringsbeleid. Op diens instigatie belegde de Bond op 5 april, in samenwerking met de St. Josephkring, een bijeenkomst in de Visserstraat. Op de drukbezochte meeting waren diverse r.k. Kamerleden, lokale notabelen en geestelijken aanwezig; in deze benauwde uren schaarden alle standen zich om de Volksbond. Passtoors en J. Smit, voorzitter van de Amsterdamse R.K. Volksbond, fulmineerden in hun speeches tegen de socialisten en braken een lans voor Kuypers antistakingswetten; unaniem betuigde de vergadering per motie zijn afhankelijkheid aan de regering. Het *Dagblad van Noord-Brabant* deed er uitgebreid verslag van.¹¹⁴

Het optreden van de Bredase Volksbond was ongetwijfeld fnuikend voor de socialistische strijdlust. Het intimiderende machtsvertoon van de politie en militairen op het station en andere strategische punten in de stad zal evenmin zijn uitwerking hebben gemist, evenals de plichtsgetrouwe houding van de conservatieve Bond van Staatsspoorwegpersoneel, een beambtenvereniging, en van *Recht en Plicht* (die stond dan ook bekend als een club van "zoete jongens").¹¹⁵ Stellig was men in de Volksbond opgetogen over het uiteindelijke besluit van het lokale Comité van Verweer en de Ned. Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (NVST) om af te zien van deelname aan de spoorwegstaking: het risico van een fiasco was te groot.¹¹⁶ Alle voorbereidingen waren vergeefse moeite geweest: het beleggen van protestvergaderingen en de verspreiding van stakingsoproepen onder soldaten en spoorwegarbeiders; steunbetuigingen vanuit de burgerij hadden evenmin iets uitgemaakt.¹¹⁷ Ook elders in Brabant, in Den Bosch, Eindhoven en Roosendaal, ging de staking niet door; alleen in Tilburg flakkerde het verzet korte tijd op.¹¹⁸

C. Overwinning

Betekende de teloorgang op 10 april van de nationaal toch zwakstaande spoorstaking in zijn gevolgen een drama voor de socialistische beweging¹¹⁹, ter rechterzijde verkeerde men juist in een euforische stemming; de Bredase Volksbond deelde in de overwinninggroes.

Zijn eerste en tweede voorzitter voerden op 13 april het woord op een massale manifestatie in Den Bosch waar de gezagsgetrouwheid vanaf straalde.¹²⁰ In Breda zelf deelden Bondsleden onder de bevolking een brochure van Aalberse uit, waarin de intussen spoorslags in het parlement aangenomen regeringswetten werden verde-

digd.¹²¹ Het gevoerde brokje klassenstrijd leverde in de Bond nog maandenlang gespreksstof op. Vice-voorzitter Van der Kallen constateerde in mei triomfantelijk dat de socialisten hun "politiek kaartspel" grondig hadden verloren.¹²² Voorzitter Mentink prees in zijn jaaroverzicht de gelukkige afloop van de worsteling tussen de "booze en goede geesten"; daarom wenste hij "den goeden God" te bedanken voor het bereikte resultaat.¹²³

Zoals in het algemeen gold voor de confessionele arbeidersorganisaties in Nederland legde zijn agressieve houding ook de Bredase Volksbond geen windeieren: naar het schijnt vond er een sterke ledentoevoer naar de organisatie plaats.¹²⁴ Van malaisegevoelens had de Bond in deze opwindende dagen duidelijk geen last meer; alleen was dat vooral aan externe oorzaken te danken, en niet zozeer een eigen verdienste. De Bredase R.K. Volksbond kon nu de vruchten van zijn antirevolutionair offensief gaan plukken.

3. Consolidatie, 1903-1908

A. Nieuwe initiatieven

In de lijn van de landelijke ontwikkelingen streefde ook de r.k. arbeidersbeweging in Breda sedert de spoorwegstakingen naar bevestiging en versterking van haar positie; het opbouwen van een krachtiger organisatie op meer gestructureerde wijze werd de kern van haar beleid. Daarbij genoot de Bredase R.K. Volksbond meer dan voorheen brede steun van Kerk en burgerij. De Bond had tijdens de woelige gebeurtenissen van voorjaar 1903 laten zien dat men op de confessionele arbeiders staat kon maken; het deed zijn prestige in het stedelijke katholieke milieu met sprongen stijgen.

De Bredase geestelijkheid omhelsde de Volksbond als het ware: niet alleen was de clerus in het vervolg nadrukkelijk present op de Bondsbijeenkomsten, ook nam bisschop Leyten eind 1903 het beschermheerschap op zich, terwijl zijn Vastenbrief van 1904 zonder voorbehoud de r.k. stands- en vakorganisatie aanprees.¹²⁵ Dat Leyten tegelijkertijd aan alle vakafdelingen geestelijke adviseurs verbond hetgeen de clericale greep op de Bond versterkte, stuitte daarin geenszins op bezwaren; die leefden slechts in het intellectuele circuit buiten de Bond. Uit niets althans blijkt dat destijds opduikende ideeën over een ontkoppeling van clericale voogdij en r.k. arbeidersorganisatie gemeengoed waren in de Volksbond. Dat bijvoorbeeld zijn warme pleitbezorger Albert van der Kallen, in het kielzog van de spraakmakende pater-dominicaan A. Rijken, de opheffing van het instituut der geestelijke adviseurs voor de vakverenigingen voorstond, zal tenminste de meeste arbeiders, die toch al hoog opzagen tegen priesters, onberoerd hebben gelaten.¹²⁶ De leiband van de clerus werd kennelijk niet als bijzonder knellend ervaren; men was trouwens gebrand op de totale steun van de Kerk, en die verkreeg men nu. Voortaan ontbrak vrijwel elke wanclank in de relatie tussen de Bond en de clerus.

De grote en kleine ondernemers in Breda bezagen de Volksbond eveneens met welgevallen. Onder hen wist de Bond het aantal donateurs uit te breiden; de diverse

financiële injecties van onder meer ereleden en pleitbezorgers van de organisatie als Van Mierlo, Klep en Stulemeyer vormden een bevestiging van het gestegen aanzien van de Bond in deze kringen. Klep liet bovendien als bijzondere geste de kachels van het Bondsgebouw gratis vernikkelen.¹²⁷ We mogen derhalve wel spreken van warme banden tussen de r.k. arbeidersbeweging en de werkgevers, temeer omdat er tussen hen verschillende vormen van samenwerking tot stand kwamen. Zo zette de Bond samen met de middenstandsvereniging *De Hanze* in 1904 een "Secretariaat van den Arbeid" op; deze instelling lichtte de leden van beide organisaties voor inzake de werking van de sociale wetgeving.¹²⁸ Weliswaar leidde de stichting van de Bondscoöperatie in 1905 tot wrijvingen met de *Hanze*-bond, maar die waren van voorbijgaande aard; men bleef op goede voet met elkaar staan. Tevens richtte de Volksbond samen met verscheidene ondernemers in 1908 een "Arbeidsbeurs" op, een bemiddelingsorgaan voor de, vanwege een crisis in het bedrijfsleven, destijds talrijke werkzoekenden op de Bredase arbeidsmarkt.¹²⁹ Een informele band met ondernemend Breda kende de Bond nog via mr. H. J. J. van den Biesen, zoon van de centrale figuur achter de Bredase St. Josephgezellenvereniging; deze Bondsjurist, sinds begin 1904 opvolger van mr. Pelster, was van 1906 tot 1910 secretaris van de Kamer van Koophandel.¹³⁰

Dat de Volksbond in Breda alom hogelijk werd gewaardeerd blijkt verder uit de toelating van de organisatie in 1905 tot de lokale afdeling van de Katholieke Sociale Actie (KSA)¹³¹; als feitelijk vervolg op het Katholiek Comité van Actie hield dit eveneens door Aalberse geïnitieerde platform voor de verschillende maatschappelijke groeperingen zich in woord en geschrifte intensief bezig met de vormgeving van een christelijke sociale politiek.¹³² De Bond had ook een actief aandeel in de organisatie van de Sociale Week welke de KSA in 1907 te Breda belegde; een aantal lokale en landelijke katholieke kopstukken wijdde er beschouwingen aan sociale, economische en politieke thema's.¹³³

Kortom, de volledige integratie (ingroei) en algehele erkenning van de Bredase Volksbond in het katholieke milieu werd tussen 1903 en 1908 een voldongen feit. Dat de Bond toen eindelijk voor "vol" werd aangezien was het resultaat van een weloverwogen tactiek; niettemin zouden de komende jaren geen nieuwe vormen van samenwerking tussen de Volksbond en andere standen verrijzen.

Geruggesteund door de toonaangevende katholieke standen breidde de Volksbond systematisch zijn werkterrein uit. Energiek werd het actie- en apostolaatswerk ter hand genomen. Sinds april 1904 functioneerde de propaganda-afdeling *Pius X*, genoemd naar de opvolger van Leo XIII; via lezingen en vlugschriften gaf zij op militante toon bekendheid aan de idealen van de Bond.¹³⁴ Als uitvloeisel van de cursussen van pastoor Smits en andere genodigden over de katholieke sociale leer werd in 1905, waarschijnlijk naar Limburgs voorbeeld, de godsdienstige stoottroep *Credo Pugno* ("Ik geloof, Ik strijd") geformeerd. Deze Gideonsbende bleef dan wel klein, maar wijdde zich des te fanatieker aan het stimuleren van geloofsijver in het algemeen en aan de (her-)kerstening van de samenleving in het bijzonder. De *Credo Pugno*-mannen werden daartoe getraind in debattechnieken, tijdens studiebijeenkomsten en retraites leerden zij de katholieke zaak te verdedigen.¹³⁵ De Bredase Volksbond was onmiskenbaar al evenzeer geïnfecteerd door de frontmentaliteit van

de religieus en maatschappelijk extreem behoudende, zogeheten “integralistische” stroming in de Kerk, die onder het pontificaat van Pius X (1903-1914) de wind in de zeilen had; zij ontwaarde allereerste ontkerstering, ketterse vormen en gedachten, en waakte angstvallig over de zuiverheid van de officiële kerkelijke moraal. ¹³⁶

Ook anderszins had die ultra-orthodoxe mentaliteit de Bond in haar greep: de vereniging maakte steeds meer werk van haar eerste statuut. De verdieping van het geloofsleven ging hand in hand met een grimmiger stemming jegens al wat zweemde naar socialisme en elk ander afwijkend gedrag in de eigen rijen. Daarbij functioneerde de onderafdeling *Pius X* tevens als inlichtingendienst; zijn leden hielden de handel en wandel van Volksbonders die men ervan betichtte niet zuiver op de graat te zijn, scherp in de gaten en gaven van “roode smetten” verdachte lieden onverwijld aan bij het Bondsbestuur. In sommige gevallen wekte die handelwijze overigens grote ergernis op bij de slachtoffers van deze geestelijke terreur; bovendien bleek na hun “doorlichting” dat hen geen enkele blaam trof. ¹³⁷ Maar zoals we nog zullen zien waren de verdachtmakingen niet altijd misplaatst. Niet toevallig vierden de roddel en achterklap in de Bond hoogtij in de jaren 1905-1907: want juist toen maakte de sociaal-democratie te Breda furore.

B. Jan van den Brink

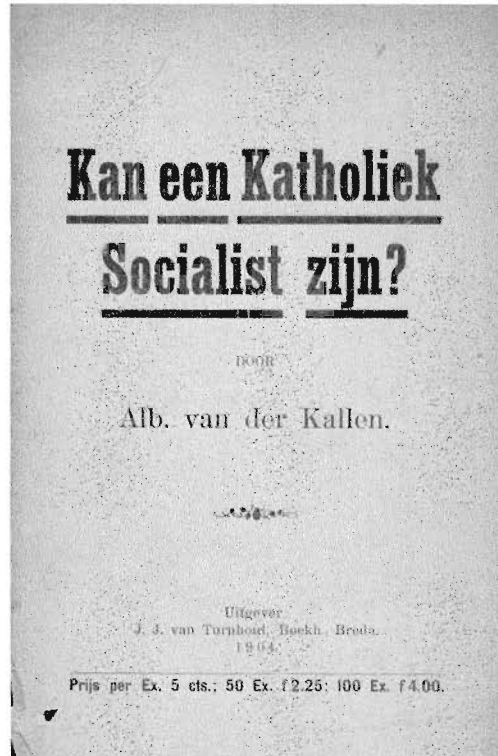
Terwijl men aan katholieke zijde de kleine, bovendien kwijnende revolutionair-socialistische VSV en haar kritieken op de “Voddenbond” straal negeerde, werd de gematigde tak van het lokale socialisme het mikpunt van verguizing. De Bond dachtte de groeiende betekenis van de sociaal-democratie bijzonder; tegenover deze “macht van het kwade” werd dan ook de vorming van een “zwart”, katholiek front krachtig gepropageerd. ¹³⁸ Illustratief in dit verband is de wijze waarop de R.K. Volksbond de *coming man* in de SDAP-afdeling, de door bisschop Leyten geschorste priester dr. Jan van den Brink, onder vuur nam. De Bredenaar en gepromoveerde theoloog Van den Brink (1865-1933) wendde zich namelijk in die dagen af van het orthodoxe katholicisme en ging over tot het christelijk geïnspireerde socialisme; tegelijk trad hij toe tot de SDAP.

Als socialist was dit zwarte schaap van de priesterkaste in katholieke ogen uiteraard van uiterst twijfelachtig allooi; gelet op zijn bewezen propagandistische capaciteiten was bestrijding van de toogsocialist een vereiste. Hij waagde het zelfs begin 1904 onder Volksbonders een brochure te verspreiden van de Eindhovense socialist J. Jansen; die stelde het optreden van de kerkelijke autoriteiten jegens de sociaal-democratie aan de kaak. ¹³⁹ Redenen te over dus om terug te slaan, de maat was vol.

De vice-voorzitter van de Bond stelde Van den Brink in het *Dagblad van Noord-Brabant* ter discussie: hij betwijfelde of deze man Gods het priesterkleed nog wel waardig was. Even onaangenaam verraste hij hem eind 1904 met de brochure “Kan een Katholiek Socialist zijn?”. Onvermijdelijk luidde het antwoord van Van der Kallen ontkenkend. In zijn analyse van de socialistische wereldbeschouwing kwam hij tot de slotsom dat deze principieel atheïstisch was, en derhalve met de religie onverenigbaar. Kernachtig verwoordde hij deze opvatting als volgt: “De prediking van



7. Albert van der Kallen, vice-voorzitter van de Bredase Volksbond, is hier geportretteerd als hoofdredacteur van het "Dagblad van Noord-Brabant", 1905 (coll. BM, foto Emile Waagenaar).



8. De brochure van Albert van der Kallen uit 1904 (coll. BM).

het evangelie der uiterste ontevredenheid hangt samen met de vernietiging van alle godsdienstig begrip". Katholieken dienden daarom de socialistische propagandisten, zogezegd "vogelaars op de maatschappelijke vinkenbaan", resoluut links te laten liggen.¹⁴⁰ (Van den Brink zou daarentegen in een tegenbrochure, in de lijn van het toenmalige christen-socialisme, juist een bevestigend antwoord geven op zijn uitdagende vraagstelling: "Kan of moet een Katholiek Socialist zijn?"¹⁴¹)

Alert op het socialistische monstrem was men ook tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van juli 1905; de SDAP stelde haar nieuwbakken voorzitter Van den Brink kandidaat. Afgezien van de vraag of de kreet die in deze dagen op één van de Bondsbijeenkomsten weerklonk: "Leve Doctor Jan van den Brink, leve het socialisme" wel zo'n spontane reactie was in plaats van een provocatie (als dit incident al ooit is voorgevallen)¹⁴², in elk geval mobiliseerde de toenmalige geestelijke Bondsadviseur, kapelaan L. Dekkers, de leden tegen de socialisten. Hij maakte de SDAP-verkiezingsbijeenkomsten verdacht als ronduit antireligieuze meetings; daarmee waren zij veroordeeld.¹⁴³ Verdere actie tegen Van den Brink was blijkbaar overbodig; de Bond ging althans niet in op een aanbod in die richting van de (al even

antisocialistische) protestantse Behangers-, Stoffeerders- en Beddenmakersbond.¹⁴⁴ Bovendien had de Volksbond belangrijker zaken op het oog: de organisatie bereidde zich voor op het aanstaande koninklijke bezoek aan Breda, tevens vierde zij die maand haar 10-jarig bestaan.¹⁴⁵ Een zetel in het katholieke bolwerk behaalde de rode doctor overigens niet.

Dat lukte Van den Brink wel in juli 1907, bij zijn verkiezing tot (eerste Zuidelijk) SDAP-gemeenteraadslid. Maar het is niet erg waarschijnlijk dat hij daarbij heeft geprofiteerd van stemmen van Volksbonders. Het klimaat waarin de soutane-drager en zijn partijgenoten publiekelijk als onguere, slechts "onvrede en haat" zaaiende elementen werden gebrandmerkt, zoals in 1906 in de kerken van de stad gebeurde¹⁴⁶, was daarvoor niet bijzonder ideaal. De venijnige toon die in 1907 doorklonk in de van verschillende kanten tegen de SDAP-kandidaat gevoerde hetze en in het debat dat Bondsvoorman C. Alkemade met hem voerde in stadsschouwburg *Concordia*, was vermoedelijk representatief voor de stemming in de Volksbond jegens Van den Brink.¹⁴⁷ Veeleer zal de bouwkundige A. C. Bom de favoriet van de Volksbonders zijn geweest. Deze katholieke tegenkandidaat werd eveneens in de Raad verkozen, met meer stemmen trouwens dan de gewezen priester: bij herstemming in het IIIe kiesdistrict verkreeg Bom 491 en Van den Brink 467 stemmen.¹⁴⁸ Aan het succes van de SDAP-doorbraak leek aldus enige afbreuk te zijn gedaan. Beide gekozenen zouden evenwel wegens vermeende fraude bij een der stembureaus pas in 1908 als Raadslid worden geïnstalleerd: Bom in maart, Van den Brink in juni.¹⁴⁹

C. De Bondsinstellingen: reorganisaties

Wie nu meende dat het de Bredase Volksbond voor de wind ging wegens de materiële en morele steun van de lokale bourgeoisie en zijn riante positie binnen de katholieke gemeenschap in het algemeen kwam echter bedrogen uit.

Zo leed de Bond blijkens de talloze jammerklachten aan chronisch geldgebrek; de donaties van welgestelden en de ruime opbrengsten van de collectes die meermaals onder vrijgeevige ingezetenen werden gehouden, waren daarom bijzonder welkom.¹⁵⁰

Verder kapittelde de Bondsleiding met de regelmaat van de klok de leden om hun geringe motivatie, en zij klaagde steen en been over het absentisme op bijeenkomsten, de leegloop van vakbonden en andere onderafdelingen. Discipline en liefde voor hun organisatie waren kennelijk niet de sterkste kant van de r.k. arbeiders.

De groei van het ledental na de spoorwegstakingen, waarop men zo prat ging, was daarbij van korte duur: begin 1904 kwam een terugslag. Al volgde naderhand een opleving (medio 1905 werd zelfs een uitschieter van zo'n 500 leden genoteerd¹⁵¹), eind dat jaar zakte het ledental tot \pm 300 man. Omdat dit in de loop van 1906 en 1907 weer enigszins aantrok mogen we veilig aannemen dat de Bond rond 1908 beschikte over een aanhang van zo'n 350 à 400 personen. Veel vooruitgang was dus niet geboekt, al vormde de Bond op dat tijdstip een niet meer weg te wissen factor van belang binnen de lokale arbeidersbeweging.

Aan de fluctuaties in het aantal Bondsleden was de gang van zaken in de sociaal-culturele sector van de organisatie mede debet. Met name rond 1905 vonden er in de Bond verscheidene evaluaties plaats die met veel geruzie gepaard gingen. Uit bezuinigingsoverwegingen hief de vereniging het enkele jaren tevoren gestichte fonds *Weduwensteun* op, het begrafenisfonds *St. Barbara* alsmede (tijdelijk) de propaganda-afdeling. De steunkas *Hulp in Nood* werd eveneens met de ondergang bedreigd, terwijl het Ondersteuningsfonds via verscherpte toelatingseisen werd aangepast aan de penibele financiële situatie. Al die ingrepen kwamen de sfeer in de Bond bepaald niet ten goede, zij kostten de vereniging vrij wat leden en leidden soms tot emotionele taferelen. Eens kwalificeerde de voorzitter van de harmonie, J. Verhoeven, in een dronken bui onder luid misbaar de Bondstop als “een rotte zoot”. Die was daarover uiteraard zeer gepikeerd en riep hem ter verantwoording. Verhoeven wachtte zijn roeyement niet af maar stapte samen met verscheidene musicerende leden eind 1905 op; de *Unie* speelde nu op eigen kracht verder. Voor de vrolijke noot in de Bond zorgde in het vervolg een nieuwe onderafdeling, de gecombineerde toneel-muziek-vereniging *Kunst en Vriendschap*¹⁵²; een wel wat merkwaardige benaming in dit verband.

Een probaat middel ter verlichting van de financiële nood, en dus ter versterking van de organisatie als geheel, hoopte de Bondsleiding te vinden in de oprichting van een coöperatie. Het idee van een verbruikcoöperatie leefde al in 1903, maar het werd toen op een zijspoor gerangeerd. Wellicht was er geen geld beschikbaar, maakte de middenstand bezwaren, of de Bond hield nog steeds vast aan het oude landelijke standpunt dat de coöperatie beschouwde als een verwerpelijke uitvinding van de Duitse socialistische voormannen Karl Marx en August Bebel.¹⁵³ In elk geval kwam het plan op aandrang van donateur-erelid Frans Klep in maart 1905 weer ter tafel, met de bedoeling de kastekorten aan te zuiveren. Hij en bankier Van Mierlo zegden credieten toe voor een coöperatieve bakkerij; monseigneur Leyten stond achter hen.¹⁵⁴ Een andere drijfveer, het verschaffen van “voedzaam brood” uit eigen huis, zal een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld in de overwegingen, maar gaf, aanvankelijk tenminste, waarschijnlijk niet de doorslag in het principe-besluit tot oprichting van een eigen bakkerij.

Dit voornemen stuitte evenwel in de navolgende maanden op bezwaren, zowel bij diverse Bondsleden, geestelijk raadsman Dekkers (zelf een bakkerszoon) en de bisschop, alsook van de kant van het bij de *Hanze* aangesloten bakkersgilde *St. Honoré*.¹⁵⁵ Dit protesteerde tegen de dreigende broodroof; de overige tegenstanders zagen ineens op tegen een verstoring van de bevredigende verstandhouding met de middenstand. Dat in feite het arbeidersbelang moest wijken voor commerciële interessen leidde in de Bond tot vinnig gekrakeel tussen voor- en tegenstemmers van de coöperatie; vooral de discussies tussen de voorstanders en de geestelijke adviseur hadden een “minder aangenaam” karakter.¹⁵⁶ In de impasse kwam pas verandering na een lezing in augustus van de Maastrichtse aalmoezenier van de arbeid, kapelaan J. M. Souren. Niet toevallig werd hij naar Breda gehaald: hij was de gangmaker achter de Maastrichtse R.K. Volksbond-coöperatie *De Ster*, bovendien als (eind-) redacteur van *De Volksbode* een goede bekende van zijn Bredase mederedacteur, (ex-) Bondsjurist Pelster. Souren zette nu onder het bezielende devies: “werklieden, coö-

pereert” omstandig de voordelen van een coöperatie uiteen. Kennelijk raakte iedereen overtuigd, want de bakkerij kwam daarop definitief van de grond.¹⁵⁷

BROODBAKKERIJ
„DE WERKMAN”,
 Onderafd. v. d. V. K. VOLKSBOND Broed.
 Scheikundige onderzoeken d.d.
 1 Oct. 1908.

MELK:
 Monster 29 Sept. Monster 30 Sept.

Soortelijk gewicht	1,031	Soortelijk gewicht	1,029
Vet.	3,5%	Vet.	3,2%
Dr. stof.	11,4%	Dr. Stof.	11,2%

Conclusie: beide monsters voldoen aan de eischen.

MEEL:
 Respect. gemerkt: 1, 2, 3, 4, 5.
 Alle zijn van normale samenstelling.
 Geen schadelijke bestanddeelen of vervalschingen konden worden aangetoond.

Conclusie: Alle voldoen aan de eischen.

BROOD:
 Was aangenaam van reuk en smaak, van goede hoedanigheid en vrij van schadelijke bestanddeelen.
A. J. B. VAN STEENBERGEN—
HEIDEMA:
 893 Apotheker.
 , Wilhelminastrat 2.

9. Advertentie voor gezond brood uit de Volksbondcoöperatie "De Werkman" in de Middellaan, Dagblad van Noord-Brabant 14-12-1908 (coll. GAB).

Eerst moesten er weliswaar nog enkele obstakels uit de weg worden geruimd. Niet alleen vormde de positie van de nieuwe Bondsafdeling een twistpunt (zij werd een gewone onderafdeling in plaats van een zelfstandig bedrijf), ook zette het gerucht als zouden gelden van de Spaarkas voor de bakkerij misbruikt worden kwaad bloed onder de leden; Mentink wierp zijn hele gewicht in de schaal om deze "fatale leugen" te ontcrachten.¹⁵⁸ Uiteindelijk kon Broodbakkerij *Voor den Werkman* -ook aangeduid als Broodbakkerij *De Werkman*- in een gehuurd pand in de Middellaan starten, met permissie van bisschop Leyten en kapelaan Dekkers. Die hadden hun bedenkingen blijkbaar laten varen. Dekkers stelde de statuten op en bewaarde in zijn brandkast het huurcontract¹⁵⁹; een commissie onder leiding van Bondssecretaris Scholte voerde het beheer over de onderneming.¹⁶⁰

Toen de lokale bakkers vervolgens bespeurden dat volgens de reglementen ook niet-leden van de coöperatie er brood mochten kopen, waren zij wederom fors in hun wiek geschoten. Er volgde een daverende ruzie met de Volksbond. Op een inderhaast belegde bijeenkomst van de *Hanze* moest de Bond zich verantwoorden voor zijn oneerlijke concurrentie; er blikten "woede oogen", en "vinnige driftwoor-

den” vielen aan zijn adres. Adviseur Dekkers kreeg niet minder de mantel uitgeveegd: krachtens zijn afkomst moest hij toch zeker beseffen welke schade de middenstand werd berokkend; bij de bisschop zou men dan ook z'n beklag doen. Had die trouwens niet negen jaren eerder de Volksbond als een bondgenoot van de middenstand afgeschilderd?¹⁶¹ De *Hanze* was duidelijk hevig verbolgen. Vanwege deze beurskwestie bundelde zij in allerijl het verzet in een zogeheten “Comité van Verweer”; dit herinnerde aan voorbije, maar dreigende tijden. Bovendien schermde zij met intrekking van alle steun aan de Volksbond.¹⁶² De onderlinge relaties waren dus danig verstoord, maar niet voor lang. Na enig gesoebat kwam men tot een vergelijk: de Bond betaalde het gelag en trok, vanzelfsprekend tot volle tevredenheid van de *Hanze*, de gewraakte reglements bepaling in¹⁶³; of clericale adviezen hierbij een rol hebben gespeeld is onbekend. Nu de ruzie in de katholieke familie was bijgelegd stelde de Bond in december zonder verdere problemen *Voor den Werkman* in bedrijf, in feite rond hetzelfde tijdstip waarop de socialistische coöperatie *Vooruit* een begin maakte met het leveren van het dagelijkse brood aan háár leden.¹⁶⁴

In hoeverre de katholieke bakkerij zich inderdaad ontwikkelde tot de beoogde steunpilaar van de beweging valt niet precies aan te geven. Begonnen onder de wervende slogan: “gezond brood, vervaardigd van zuiver tarwemeel en goede koemelk” telde de coöperatie rond de jaarwisseling een 30-tal leden; al snel maakten “vele gezinnen” er gebruik van.¹⁶⁵ Enkele spaarzame gegevens wijzen op een tamelijk floreerende onderneming: over 1906 werd forse winst geboekt, terwijl aan de leden in 1907 3% en in 1908 7% dividend werd uitgekeerd; concrete bedragen ontbreken echter.¹⁶⁶ Niettemin zal de Volksbond er zijn voordeel mee hebben gedaan, want een aanzienlijk deel van het batig saldo vloeide naar de kas van de organisatie. Mogelijk droeg de coöperatie ook bij aan het opvijzelen van het aantal Bondsleden. Een andere aanwijzing voor het vermoedelijk lucratieve karakter van *Voor den Werkman* vormt, na verhuizing naar het Bondsgebouw, haar uitbreiding in 1911 met een coöperatieve winkel, genaamd *De Volkswil*.¹⁶⁷

D. De vakbeweging: concurrentieslagen

Tot grote verontrusting van de Bondsleiding volgde op de juichstemming wegens de overwinning in de spoorwegstakingen een zekere ontnuchtering. Die liet ook in de vakbeweging zijn sporen na: futloosheid scheen daarin (weer) troef. Aldus luchtte bijvoorbeeld secretaris Scholte in 1904 zijn hart over de r.k. vakbonders:

“In eene gemeente als Breda, met een schier uitsluitend katholieke bevolking, kan men geen vakmannen vinden, met geloof en energie genoegzaam bedeed om in hun vak eene afdeeling op katholieke leest geschoeid te stichten en groot te maken.”¹⁶⁸

Legio waren verder de verzuchtingen over de bonden die “grootendeels een kwijnend bestaan” leidden of gewoonweg “een onbegonnen zaak” heetten; even vaak wekte de Bondsvoorzitter zijn mannen op tot serieuze vakbondsactie.

We mogen stellen dat al die reprimandes over de jansalie-geest der r.k. arbeiders effect hadden: tot 1909 volgde de oprichting van zeven nieuwe vakorganisaties (zie

Bijlage I), terwijl enkele bonden die in de versukkeling waren geraakt, nieuw leven werd ingeblazen. De verlaging van de contributies in 1905 zal ertoe hebben bijgedragen de vakafdelingen uit het slop te halen. Verschillende van hen werkten tevens mee aan de opbloei van de Bond die juist toen flinke klappen kreeg. Opmerkelijk is trouwens dat verscheidene bonden, anders dan voorheen, zich krachtig lieten gelden en zelf diverse initiatieven ontplooiden; die druisten soms niet alleen in tegen patroonsbelangen maar vonden ondanks alle ideologische scherpslijperij ook plaats in overleg en samenwerking met anders-georganiseerden, zelfs met de socialisten. Welke bonden met name zich in dat opzicht verdienstelijk maakten komt verderop ter sprake. Blijkbaar won langzaam in de r.k. arbeidersbeweging het besef veld dat arbeiders weinig baat hadden bij verdeeldheid, en des te meer bij eensgezind optrekken; we mogen derhalve wel spreken van een sterkere bewustwording van het klassebelang. Niettemin tornden de Volksbond en zijn vakafdelingen tegelijkertijd op tegen wat men zag als concurrentie van neutrale en socialistische zijde, terwijl protestantse arbeiders evenmin de dans ontsprongen; daarbij ging het niet altijd even zachtzinnig toe. De rivaliserende tendensen in de Bredase arbeidersbeweging ontladden zich meer dan eens, figuurlijk gesproken, in ware veldslagen; hierin streed de Volksbond met wisselend succes. Hoe voltrok zich deze slag om de arbeidersgunst?

Al was de kleine protestants-christelijke beweging in Breda een zuster in het geloof en eigenlijk een natuurlijke bondgenoot van de Volksbond, toch ontsnapte zij niet aan diens geldingsdrang. Zij bestond uit de al genoemde Behangers-, Stoffeerders- en Beddenmakersbond (die kende ook katholieke leden) en een afdeling van de gereformeerde standsorganisatie het Nederlandsch Werkliedenverbond *Patrimonium*. Beiden werden begin 1905 opgericht, gezamenlijk telden zij enkele tientallen leden. Onduidelijk is overigens of deze Behangersbond als sectie onder *Patrimonium* ressorteerde; wellicht ook was hij aangesloten bij de vakbondskoepel het Christelijk Arbeids Secretariaat (CAS), danwel in 1909, bij diens opvolger het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV).¹⁶⁹

Patrimonium en de Volksbond verklaarden zich tot samenwerking bereid, niet in de laatste plaats teneinde het plaatselijke socialisme zijn "stoute schoenen" uit te trekken; niettemin raakten de twee confessionele standsorganisaties al spoedig met elkaar in onmin. Dat was aan de Volksbond te wijten. Die gaf *Patrimonium* te kennen dat katholieken uit de Behangersbond dienden te vertrekken; bovendien eiste hij dat deze organisatie zich transformeerde tot een katholieke vereniging.¹⁷⁰ De Bond kon zich kennelijk vinden in de bisschoppelijke afwijzing indertijd van het interconfessionalisme; tegen het samengaan van katholiek en protestant in één organisatie, waarvoor algemeen de Twentse textielarbeidersbond *Unitas* model stond, opperde het episcopaat de grootste bezwaren.¹⁷¹ De protestanten waren onaangenaam getroffen door het katholieke dictaat, maar boden desondanks weinig weerstand: men achtte de kwestie bespreekbaar.¹⁷² Vooralsnog bleef de protestantse vakbond overeind. In 1907 belegde men zelfs een gemeenschappelijke manifestatie met de katholieke organisaties, een steunbetuiging aan de langdurige werkstaking van de textielarbeiders in het Twentse Rijssen¹⁷³; ook in 1908 zou het nog tot samenwerking komen. Een jaar later viel echter het doek voor de vereniging: de Behangersbond reorganiseerde zich toen tot een vakafdeling van de Volksbond.¹⁷⁴ Het doel was bereikt.

Het heeft er alle schijn van dat de Volksbond sedert 1903 de neutrale beweging in Breda, ondanks de incidentele samenwerking ermee, over één kam schoor met de socialistische organisaties: zij werd sindsdien eenvoudigweg betiteld als een dekmantel voor een verdachte (lees: socialistische) lading, of op z'n best als het (verleidelijke) "nichtje" van de socialistische beweging. Strijk en zet werden de Bondsleden daarom gemaand zich niet om de tuin te laten leiden, zoals op deze wijze:

"Ziet ge het eens goed aan, dan komt de roode kleur U om de oogen; met andere woorden de slapers worden met mooie praatjes in de z.g. kleurlooze, zegt godsdienstlooze vakverenigingen gebracht, om te worden geleid in de rijen der socialisten".¹⁷⁵

Desondanks bleek de werfkracht van neutrale organisaties een feit. Er zijn namelijk gevallen bekend van Bondsleden die heimelijk lid waren van een neutrale vereniging, hetgeen de Volksbond noopte tot represaillemaatregelen tegen hen. De schade bleef niet enkel beperkt tot ondergrondse hulp van de "slapers" aan de rivaal, maar was kennelijk omvangrijker dan de Bond lief was. Het was immers een teken aan de wand dat de r.k. arbeiders wel vaker werd verweten de neutrale bond te verkiezen boven het katholieke alternatief.¹⁷⁶

De Volksbond liet dan ook verscheidene veren. Zo werkte eind 1904 tot grote woede van de Bondsleiding een aantal leden mee aan de stichting van de neutrale Behangersvereniging¹⁷⁷, terwijl begin 1908 een aantal kleermakers hun vakafdeling *St. Gerardus Majella* na haar heroprichting de rug toekeerde en een "onafhankelijke", voor alle overtuigingen toegankelijke kleermakersbond op poten zette. Een poging om deze afvalligen op hun schreden te doen terugkeren mislukte jammerlijk.¹⁷⁸ Dat de (vermoedelijk neutrale) Bakkersgezellenbond en *Door Eendracht t'Zaam Verbonden* niet toegankelijk bleken voor zijn penetratiepogingen stelde de Volksbond al even teleur.¹⁷⁹

R.K. Kleermakers, vereenigt U!

Alle R. K. KLEERMAKERS worden uitgenoodigd tot de VERGADERING van **Zondag 26 Januari s. s. om 12 uur**, in de Bovenzaal van den R. K. Volksbond (Visscherstraat), teneinde aldaar hunne belangen te bespreken en te trachten, tot de oprichting eener organisatie in hun vak te komen. Eenige R. K. Kleermakers.

10. Oproep tot heroprichting van de R.K. Kleermakers-vereniging "St. Gerardus Majella", Dagblad van Noord-Brabant 25-1-1908 (coll. GAB).

Een enkele maal wist de organisatie dreigend verlies te voorkomen: de PTT-afdeling kon in 1908 tot stand komen doordat Bondsvoorman Alkemade de neutrale pendant *Plicht en Kameradschap* op een “marktschreeuwerige” manier in een kwaad daglicht stelde en aldus twijfelaars in de gewenste richting loodste.¹⁸⁰ Het zal duidelijk zijn dat het voor de Volksbond geen geringe opgave betekende de arbeiders in zijn gareel te krijgen en te houden; blijkbaar was lang niet iedereen overtuigd van het eigen, katholieke gelijk.

Terecht constateerde de Bondsleiding “bloedarmoede” bij de vakafdelingen; het gros ervan heeft nauwelijks sporen nagelaten waaruit enigerlei vakbondsactivisme valt te reconstrueren. Iets minder laks was bijvoorbeeld de timmerliedenbond; van deze is althans een (aangenomen) verzoek aan de gemeenteraad bekend, waarin werd gevraagd om bij gemeentelijke aanbestedingen in de bestekken een minimumloon en maximumarbeidstijden vast te leggen.¹⁸¹ Zelfs van de sterke afdeling van het Ned. R.K. Secretariaat van Spoor- en Tramwegpersoneel *St. Raphaël* weten we alleen dat zij eind 1908 was uitgegroeid tot een bond met 110 leden en aldus de NVST-Breda verre overvleugelde¹⁸². De organisatie kwam overigens pas ruim een jaar na de spoorwegstakingen tot stand, blijkbaar hadden de r.k. spoorwegwerkers in Breda geen haast om hun overwinning uit te buiten. (Vlotter waren hun Princen-haagse collega's die al op 5 april 1903 een afdeling van *St. Raphaël* stichtten!)¹⁸³ In het algemeen was 1903 trouwens een leeg jaar voor de vakbeweging; geen enkele bond kwam toen van de grond. Behoudens hun deelname aan algemene activiteiten van de Volksbond zijn verder van de meeste vakafdelingen geen andere wapenfeiten overgeleverd dan louter hun oprichting; dat was vóór 1903 al zo, erna werd het niet anders. Al leverden zij desondanks een bijdrage aan het voortbestaan van de Bredase Volksbond, echt gezichtsbepalend voor de organisatie waren zij niet. Die eer komt veeleer de vakafdelingen van de sigarenmakers (*St. Liduina*), de metaalbewerkers (*St. Eloy*) en de gemeentewerklieden (*St. Laurentius*) toe, min of meer felle rivalen van de socialisten.

Wat *St. Liduina* betreft, zij had te kampen met het feit dat de meeste Bredase sigarenmakers “pur-sang rood” waren, en derhalve zich organiseerden in bonden die waren aangesloten bij de sociaal-democratische vakcentrale het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV), of bij de radicalere variant het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS).¹⁸⁴ Zij was dan ook steeds de mindere van deze concurrenten en werd bovendien geteisterd door een continue daling van haar ledental, al sedert haar oprichting; zij telde toen 17 man.

Desondanks, of wellicht juist daarom, toonde de r.k. bond actiebereidheid. Zo steunde hij in 1903 bij een arbeidsconflict in een niet nader genoemd bedrijf de uitgesloten sigarenmakers; het geschil tussen hen en de patroon legde *St. Liduina* bij via onderhandelingen.¹⁸⁵ Dit was dus de eerste maal dat (een vakafdeling van) de Volksbond bij een arbeidsconflict in Breda onomwonden partij koos vóór de arbeiders; verder namen de Volksbond noch zijn vakgilden het voortouw bij een der 15 (merendeels spontane) stakingen te Breda in de jaren 1903-1908, dit in tegenstelling tot verschillende socialistische bonden, met name die der sigarenmakers.¹⁸⁶ Bij de

staking van juli-augustus 1906 aan sigarenfabriek *Sumatra* traden leden van *St. Liduina* evenwel op als “onderkruipers”; zij stoorden zich niet aan het stakingsparool van de NVV- en NAS-bonden, maar bleven onder politiebescherming aan het werk. De socialisten scholden hen daarom uit voor “lamstralen”. Misschien trok *St. Liduina* zich deze en andere ongezouten kritiek toch aan, zij trad althans in overleg met eigenaar J. Heeren; de socialistische bonden mochten hierbij eveneens aanwezig zijn, al wilde Heeren aanvankelijk met hen niets van doen hebben. Het daarop bereikte akkoord betekende een (weliswaar magere) voldoening voor de stakers.¹⁸⁷ Werkstakingen van sigarenmakers in de provincie, onder meer te Eindhoven, steunde de katholieke tabaksbewerkerbond overigens onder minder reserve.¹⁸⁸

Ook anderszins zat *St. Liduina* niet stil. Zij stelde misstanden in de sigarenindustrie, zoals onbetaalde kinderarbeid, aan de kaak¹⁸⁹, en wist in 1907 en 1908 verscheidene loonacties met welslagen te bekronen. Ondanks zijn afkeer van de “rode” bonden werkte de r.k. sigarenmakersbond daarbij met hen samen.¹⁹⁰ *St. Liduina* moest in feite ook wel zich doen gelden op de werkvloer, gezien haar geringe omvang. Dat die haar niet beviel mag blijken uit de frequente oproepen aan ongeorganiseerden om haar gelederen te komen versterken. Zij hadden effect: het ledental verdubbelde, van 9 man in 1906 tot 18 in 1907.¹⁹¹ De Volksbond tooide deze vakafdeling wegens haar beleid met het predikaat “ijverig”.¹⁹²

St. Eloy vormde het paradepaardje van de Volksbond; jegens deze vakvereniging was men nogal scheutig met complimenten als: “Ja op deze afdeling mag onze bond groot gaan”.¹⁹³ Zij was dan ook zeer actief. De organisatie der r.k. metaalbewerkerbond, trots genoemd de “mannen van den ijzeren hamer”, hield lezingen over specifieke vakthema’s, belegde propagandameetings en nam deel aan landelijke congressen; in 1904 was Breda de standplaats.¹⁹⁴ Voorts zette zij zich in voor betere arbeidsomstandigheden op verschillende Bredase fabrieken, betuigde adhesie aan genoemd adres van de timmerliedenbond en ging loonacties niet uit de weg. Zowel in 1906 als in 1907 probeerde men loonsverhogingen te bedingen; in laatstgenoemd jaar vergaderde *St. Eloy* voor dit doel zelfs broederlijk met de ANMB. Men had immers dezelfde belangen vond voorman Vennings.¹⁹⁵

St. Eloy lijkt trouwens ietwat minder rabiaat antisocialistisch te zijn geweest dan gebruikelijk was in de Volksbond. De r.k. vakbond bezat dan ook op zijn terrein vrijwel het monopolie: in 1906 telde hij zo’n 125 leden, een aantal waaraan de ANMB in de verste verte niet kon tippen.¹⁹⁶ Vermoedelijk deelde *St. Eloy* om die reden allerminst de vrees van het R.K. Metaalbewerkerbond-Secretariaat, dat een in 1907 verwachte socialistische stormloop op zijn Brabantse afdelingen tot hun ontmanteling zou leiden. Voor wat althans het bastion-Breda betreft was de kans daarop nihil; de bond wenste dan ook niet mee te werken aan de oprichting van een dioceesane vereniging die de ANMB moest pareren.¹⁹⁷

Verder viel *St. Eloy* op door haar steun aan werkstakingen, onder andere aan die te Rijssen in 1907. Met arbeidsconflicten te Breda liet de bond zich daarentegen niet in. Bij de befaamde staking in december 1908-februari 1909 aan ijzergieterij *De Etna* bleef *St. Eloy* aan de kant staan, in tegenstelling tot de ANMB die zich vol overgave in de strijd stortte.¹⁹⁸

De totstandkoming van de R.K. Gemeentewerklievenvereniging *St. Laurentius*

op 5 november 1906 vormde een rechtstreekse reactie op de stichting van de socialistische Bond van Ned. Gemeentewerklieden twee maanden tevoren.¹⁹⁹ Het bestaan van deze bond met zijn omvangrijke aanhang was de Volksbond een doorn in het oog; voorzitter Mentink vond het in hoge mate wenselijk dat de gemeente-arbeiders onder katholieke vaan opereerden. *St. Laurentius* zette daarom alles op haren en snaren om de positie van de NVV-rivaal te ondermijnen: de organisatie stelde zich in weerwil van de bisschoppelijke zienswijze opportunistisch open voor protestanten, en zette een eigen Ondersteuningsfonds op; uit onvrede over het functioneren van de Bondsziekenkas waren namelijk nogal wat katholieke gemeente-arbeiders naar de socialistische vereniging overgegaan, zo gaf Mentink ruitelijk toe. Tevens werd onder hen geageerd tegen de indertijd verontrustend hoge alcoholconsumptie in arbeiderskringen; uiteraard vergat men het element van belangenbehartiging niet, evenmin als het voeren van antisocialistische propaganda.²⁰⁰

Deze formule bleek een gelukkige greep. De socialistische bond werd die maand nog meer dan gehalveerd; zijn ledental daalde van 59 tot 27 man. Diverse afgedwaalde schapen keerden terug in de vertrouwde stal en *St. Laurentius* dijde alras uit; al spoedig telde zij 52 leden.²⁰¹ Een spectaculair succes kortom.

Voortvarend ging de katholieke bond vervolgens zijn tegenstander te lijf, onder de strijdkreet: "Weg met die roode broeders!". Daarbij hanteerde men nogal eens dubieuze methoden. Dat de socialistische bond zich als "neutraal" afficheerde was natuurlijk koren op de katholieke molen, maar ook werden allerlei aantijgingen aan het adres van diens bestuurders niet geschuwd; elk debat met hen ging men bovendien uit de weg.²⁰² Intimidatie van gemeentewerklieden behoorde eveneens tot de strijdmiddelen; het doel heiligde hen immers. Zo zette Mentink een ziek lid van de Volksbond, die tevens bij de socialistische gemeentewerkerbond was aangesloten, op zijn ziekbed onder druk om een "verstandige" keuze te maken; zo niet, dan volgde royement en dus intrekking van zijn uitkering. De man koos de wijste partij en stapte uit de Ned. Gemeentewerkliedenbond. Over deze kwestie ontspon zich in de lokale pers via ingezonden brieven nog een heftige pennestrijd tussen Mentink en het bestuur van de socialistische bond. De Volksbondvoorzitter verdedigde zijn handelwijze, zijn tegenstanders beschuldigden hem van manipulatie. Al liet Mentink zich niet gemakkelijk uit het veld slaan, gewend als hij volgens eigen zeggen was aan "het schelden der heeren socialisten", toch bevestigde zijn versie van het gebeurde het socialistische verwijt dat hij van de situatie waarin de betrokken gemeentewerkman verkeerde misbruik had gemaakt.²⁰³

Toen zij eenmaal het overwicht op de rode bond had verworven, spande *St. Laurentius* zich in voor de r.k. vakorganisatie. De vereniging was in 1907 met haar bestuursleden A. van Riel en J. Boeren, alsmede de Volksbondvoorzitter, in Amsterdam aanwezig bij de oprichting van het Secretariaat *St. Paulus*; ook steunde men de uitgafte van het landelijke bondsperiodiek. De Bredanaren zouden zich evenwel pas in 1909 bij *St. Paulus* aansluiten²⁰⁴; vermoedelijk heeft men gewacht op het fiat van bisschop Leyten aan *St. Paulus* en op zijn permissie om zich erbij aan te melden.²⁰⁵

Op het punt van de vakbelangen liet de r.k. gemeentewerkliedenbond zich evenmin onbetuigd. Zoals we boven zagen had de Volksbond zelf zich in dezen al inspanningen getroost; in 1904 wist hij nog verbeterde pensioenregelingen voor de

gemeente-arbeiders af te dwingen.²⁰⁶ Sterk overdreven was daarom de beschuldiging van de Ned. Gemeentewerkliedenbond aan zijn adres dat de katholieken zich nooit hadden bekommerd om het lot van de gemeentewerklieden.²⁰⁷ *St. Laurentius* ging op de Bondsweg voort. Weliswaar mislukte haar poging om via de gemeenteraad een reductie op de spoortarieven voor het gemeentepersoneel los te krijgen²⁰⁸, maar aan het verzoek tot herziening van de loonstandaard en invoering van een arbeidsreglement ten behoeve van dit personeel deed de Raad belangrijke concessies; de socialistische bond had zich met dit adres solidair verklaard.²⁰⁹ Ook in later jaren zou de r.k. gemeentewerkliedenbond regelmatig van zich doen horen.

Wat had de "slag om de arbeidersgunst" de Bredase Volksbond nu eigenlijk opgeleverd? We mogen wel stellen dat de Bond tot op zekere hoogte tevreden kon zijn over de uitslag ervan. Op enkele verliezen na boekte hij terreinwinst, zeker voor wat zijn grootste vakafdelingen betreft; het kwam de slagkracht van het geheel ten goede en sterkte ongetwijfeld de zelfbewustheid van de leden. Maar de medaille had ook een keerzijde. Juist de kleinere bonden lijken, op een enkeling na, niet of nauwelijks vooruitgang te hebben geboekt; wellicht gingen verschillende van hen er zelfs op achteruit, al zijn harde cijfers daarover nauwelijks voorhanden. Opmerkelijk is ook dat met name in 1907 geen nieuwe vakafdelingen van de grond kwamen, terwijl tegelijkertijd in de Volksbond verontrusting heerste over een mogelijke vaandervlucht naar de socialistische beweging.²¹⁰ In hoeverre die vrees gerechtvaardigd was blijft onduidelijk, al is niet uitgesloten dat zij enigermate terecht was. Misschien deed zich toch de uitstraling voelen van de kwade SDAP-genius Van den Brink, danwel van de in dat jaar opgerichte lokale socialistische vakbondskoepel, de Bredasche Bestuurdersbond (BBB).²¹¹ Niet alleen getalsmatig, maar ook op het punt van de verdediging der vakbelangen lieten verder diverse vakafdelingen het blijkbaar meer dan eens afweten. Daar stond evenwel zoals gezegd juist een flinke ledenaanwas en een navenant activisme bij de grotere vakafdelingen van de Bond tegenover; bij hen althans zat in die tijd de vaart er behoorlijk in.

We constateren voorts dat de Volksbond zich rond 1907/1908 omhoog had weten te worstelen uit de neergang welke hij vooral in 1905 beleefde. Niettemin bleef hij met zijn 350 à 400 leden nog steeds achter bij het neutrale/socialistische blok; dat omvatte toen zo'n 500 man en lijkt iets te zijn gegroeid.²¹² Ook behoorde van alle vakbonden in Breda slechts een kwart tot het Volksbondtype.²¹³ Wel kon de Bond erop wijzen dat hij in numeriek opzicht vrijwel gelijkwaardig was aan de neutrale beweging, en dat hij de socialistische beweging met haar ongeveer 150 leden kwantitatief overvleugelde.²¹⁴ Dat bood de katholieken wellicht voldoening; in elk geval kwam de Bond aldus tegemoet aan deze waarschuwing van de *Bredasche Courant*: "'t Roode spook sluipt door Breda. Verjagen zal niet meer gaan, maar zij [de katholieken] kunnen waken dat 't hun niet alle macht ontnemt".²¹⁵ Daar had de Volksbond althans een stokje voor gestoken. En ten aanzien van de protestantse beweging was elke bezorgdheid op z'n minst voorbarig.

Mogelijk droegen die factoren ertoe bij dat de R.K. Volksbond eind 1908 bereid was met zijn verketterde tegenstanders een eenheidscomité te vormen. Weliswaar was samenwerking met andersgezinden al sporadisch voorgekomen, maar

dit Volksbond-initiatief dat zich ten doel stelde de in Breda en directe omgeving onder een 300-tal arbeiders heersende, als alarmerend hoog ervaren werkloosheid te bestrijden, mag wel uniek heten: behalve de St. Josephkring traden ook socialistische, neutrale en protestantse verenigingen tot het comité toe. Bovendien zaten Wilhelm Mentink en Jan van den Brink (nu in burgerpak) broederlijk naast elkaar in het bestuur, de eerste als voorzitter en de ander als secretaris; kennelijk was er enig respect voor elkaar gegroeid.²¹⁶ Nieuw was dit steuncomité voor onvrijwillig werklozen overigens niet. Behalve dat er al een steunpunt voor werkzoekenden bestond, de bovenvermelde Arbeidsbeurs, had de BBB al in januari van dit jaar, na gedegen voorbereiding in 1907, een "Voorloopig Comité tot Hulp aan Werkeloozen" opgericht. Onder leiding van voorzitter C. Joosse zamelde dit gelden in en het inventariseerde deze categorie arbeiders middels een enquête. Dit hulpcomité slaagde er echter niet in de R.K. Volksbond tot aansluiting te bewegen; die vond immers op grond van eigen onderzoek de nood niet bijzonder hoog en de socialistische actie derhalve overbodig. Evenmin lukte het Breda's nieuwe burgemeester E. van Lanschot voor het ere-voorzitterschap te interesseren, danwel met behulp van de Gemeente werklozen aan een baan te helpen.²¹⁷ Het BBB-project was vermoedelijk ook geen lang leven beschoren. De BBB probeerde zelf naderhand nog tevergeefs gemeentelijke subsidies voor de werklozenkassen van de vakbeweging te bedingen; de Raad verwierp dit voorstel met als argument: "Het particulier initiatief wordt, bij werkloosheid, voldoende geacht".²¹⁸ In feite werd men aldus doorverwezen naar de instellingen van liefdadigheid. Wat nu het jongste initiatief van arbeiderszijde betreft, hoe breed zijn basis ook mocht zijn, het uitzonderlijke verbond hield evenmin lang stand. Nadat in de gemeenteraad zijn oplossingen aangaande de werkloosheidsproblematiek (versnelde uitvoering van arbeidsprojecten, subsidiëring van het comité en oprichting van een Werklozenfonds, bedoeld als financiële steun-instelling) niet ontvankelijk waren verklaard, viel het uit elkaar.²¹⁹ Desondanks mag deze allereerste manifestatie van eenheid een gedenkwaardige episode uit de vroege geschiedenis van de Bredase arbeidersbeweging worden genoemd.

Tot slot betekende de (officieuze) stichting in 1908 van de landelijke katholieke vakcentrale, het Bureau voor de R.K. Vakorganisatie genaamd (ofwel kortweg het R.K. Vakbureau), stellig een belangwekkende ruggesteun voor de Bredase r.k. vakorganisaties. Na jarenlange discussies in den lande over de vraag of de vakbonden in diocesaan of in nationaal verband moesten worden georganiseerd, besloot het Utrechtse vakverenigingscongres, met omzeiling van de netelige vraag, in augustus 1908 tot volledige centralisatie van het r.k. vakbondswezen; vanuit Breda waren Mentink en Scholte naar Utrecht afgevaardigd. Het episcopaat gaf aan de vakcentrale evenwel pas zijn fiat nadat voor de nog steeds hangende structuurkwestie een oplossing was gezocht. Toen het merendeel van de vijf bisdommen zich daarop uitsprak vóór de nationale bondsvorm kon het R.K. Vakbureau in juli 1909 officieel van start gaan, als concentratiepunt van de tot landelijke bonden omgevormde vaksecretariaten. Dat het kleine revolutionair-socialistische NAS, maar vooral het hiervan in 1905 afgesplitste, omvangrijke NVV nu een slagvaardige concurrent tegenover zich vond werd in katholieke kring vanzelfsprekend alleen maar toegejuicht.²²⁰

E. Expansie in de regio

In de onderhavige periode bleef de katholieke sociale actie niet alleen tot Breda beperkt; zij breidde zich integendeel uit over het hele diocees. De Bredase R.K. Volksbond begon zijn vleugels uit te slaan: er kwamen afdelingen van de grond in Dongen, Roosendaal, Oud-Gastel en Sas van Gent (1904), Oosterhout (1905), Hulst (1906) en Oudenbosch (1907).²²¹ Bij hun oprichting genoot men de volle sympathie en medewerking van de gegoede burgerij en talrijke geestelijken, onder wie prominenten in de kerkelijke hiërarchie als bisschop Leyten en zijn toenmalige secretaris P. Hopmans.

Op advies van de laatste nam mr. Pelster het initiatief tot het opzetten van Volksbonden in de vier eerstgenoemde plaatsen.²²² Al was hij, zoals vermeld, sedert begin 1904 geen juridisch adviseur van de Bredase Bond meer (hij was sindsdien verbonden aan de rechtbank te Breda, als voorzitter van de Raad van Beroep, een geschillencommissie voor arbeidskwesties²²³), mr. Pelster bleef de organisatie niettemin zijn diensten aanbieden. Hij kende trouwens het klappen van de zweep: het was zijn verdienste dat in 1900 in Waalwijk een r.k. werkliedenvereniging was opgericht, na een, mede door toedoen van de geestelijkheid, mislukte SDAP-meeting.²²⁴ De jurist correspondeerde namens de Bredase vereniging uitvoerig met de geestelijkheid in de regio en stond die met raad en daad terzijde bij het stichten van een afdeling.²²⁵ Zo ried hij pastoor M. Verhoeven in Sas van Gent, die blijkbaar moeite had met het ontsteken van het "heilige vuur" onder de katholieke arbeiders, aan zijn kapelaan te activeren en een aantal werklieden bijeen te roepen; vervolgens diende men steun te zoeken bij notabelen, en de bisschop om een geestelijke adviseur te verzoeken. Pas als de zaak eenmaal liep mocht men als Bond openlijk naar buiten treden. Of de Volksbonden in de overige stadjes ook op die manier tot stand kwamen is niet bekend, in elk geval had de Bredase Bond overal een dikke vinger in de pap.²²⁶

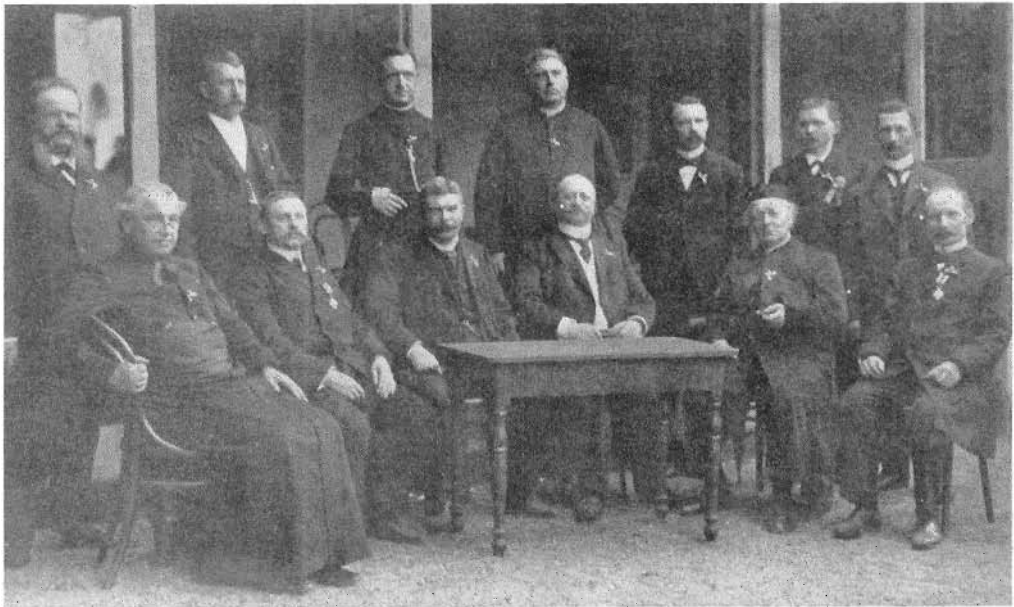
De Volksbonden buiten Breda lijken in geen geval een initiatief van arbeiders zelf te zijn geweest, maar veeleer "opgelegde" instellingen; hun statuten stelden in navolging van die der Bredase Bond het antisocialisme voorop. Dat dit meer was dan alleen een papieren doelstelling bleek bijvoorbeeld in Oud-Gastel: al kon niet verhinderd worden dat een aantal arbeiders daar het SDAP-dagblad *Het Volk* onder ogen kreeg, pogingen van partijsecretaris J. van Kuykhof om in het plaatsje een SDAP-afdeling op te richten strandden wel degelijk.²²⁷ Het blijft onduidelijk of de socialistische beweging ook tastbaar aanwezig was in de andere genoemde plaatsen in de regio, Roosendaal vermoedelijk uitgezonderd. Maar dat hoefde geen beletsel te zijn voor de oprichting aldaar van een Volksbond-afdeling. Het werd immers noodzakelijk geacht ook een r.k. arbeidersvereniging te stichten dáár, "waar het socialisme nog niet dreigde".²²⁸ Voorkomen was nog altijd beter dan genezen.

Sinds mei 1904 verenigden de afdelingen zich in de Bredasche Diocesane R.K. Volksbond, de laatste in de reeks van diocesane standsorganisaties.²²⁹ In juli was te Breda een Centraal Bestuur tot stand gekomen waarin Mentink (tot 1912) presideerde; Scholte werd secretaris.²³⁰ Ook over deze Bond bezat bisschop Leyten de volledige zeggenschap krachtens de door mr. Pelster in samenspraak met Hopmans opgestelde reglementen.²³¹ Van de omvang van de Diocesane Bond zijn slechts enkele

cijfers voorhanden: rond 1905 telde de organisatie zo'n 1100 leden. Dongen leverde 400 man uit de opgeheven lederbewerkerbond *St. Crispinus en St. Crispinianus*, Oud-Gastel 170, Roosendaal 60, Sas van Gent 30 en Breda ± 450 lidmaten.²³² Sinds 1906 maakte de Bredasche Diocesane R.K. Volksbond vervolgens deel uit van de Federatie van R.K. Volks- en Werkliedenbonden, de landelijke aaneensluiting van de diocesane standsorganisaties. Die kreeg op initiatief van Passtoors in september van dat jaar te Breda zijn beslag; Wilhelm Mentink bekleedde in het Federatiebestuur de post van penningmeester.²³³ Hij was, evenals Scholte en voorzitter Passtoors, ook present op het Katholiek Sociaal Congres, dat de Federatie als eerste activiteit naar buiten belegde in augustus 1907 te Den Bosch; een aantal algemene sociale onderwerpen passeerde daar de revue.²³⁴

Het wegebben van vrijwel elke gereserveerdheid in de regio jegens de Volksbondorganisaties was beslist niet minder te danken aan de Bredasche Katholiekendagen; die werden in deze jaren in het bisdom belegd in 1903, 1904, 1906 en 1908. De organisatie ervan was in handen van het puikje van katholiek Brabant, waartoe Leytens secretaris Hopmans, voornoemde mr. J. W. van den Biesen, destijds lid van de Eerste Kamer voor Noord-Brabant, en de sociaal-geëngageerde suikerindustriël J. F. Vlekke uit Oud-Gastel behoorden.²³⁵ Aan de programma's van deze toogdagen waaraan vertegenwoordigers van alle standen uit de regio deelnamen, valt af te lezen dat men de sociale kwestie als een urgente aangelegenheid ervoer; diverse lezingen en discussies waren er aan gewijd.

Bondsvoorzitter Mentink behoorde in 1903 tot de inleiders. In zijn rede onder-



11. Deelnemers aan het Katholiek Sociaal Congres in Den Bosch op 10-11 augustus 1907. Onder hen de secretaris en voorzitter van de Bredase Volksbond, J.M. Scholte (uiterst links) en W.C. Mentink (uiterst rechts) (coll. BM, Emile Waagenaar).

streepte hij vooreerst het behoedzame karakter van de Volksbond en hij leek de bestaande orde te rechtvaardigen met de woorden: "Wij houden vast aan de leer van den Goddelijken leermeester: er zullen altijd armen zijn en die moeten er zijn"; ontegenzeggelijk een deemoedige stelling. Toch relativeerde hij die vervolgens door fel uit te varen tegen het kapitalistische systeem: dit bestendigde het mensonwaardige bestaan der proletariërs en hun uitbuiting door de kapitaalbezitters, najagers van het "laagste eigenbelang". Niettemin mocht Mentinks gehoor gerustgesteld zijn, want de Bondsvoorzitter wees de sociale revolutie als panacee voor de maatschappelijke misstanden van de hand. Hij verwachtte namelijk alle heil van vreedzame middelen, zoals het herstel van de sociale rechtvaardigheid, de christelijke solidariteit en vooral van de zegenrijke werking van de r.k. arbeidersorganisaties.²³⁶

Ook andere sprekers, hetzij arbeidersvoorman, ondernemer of geestelijke, zetten hun licht niet onder de korenmaat maar verwoordden met verve het belang van de r.k. arbeidersbeweging. In hoofdlijnen vormden de (im-) materiële verheffing van de arbeider, zijn weerbaarmaking tegen de neutrale/socialistische beweging en de uitwassen van het kapitalisme (waarin men een belangentegenstelling tussen kapitaal en arbeid erkende), naast het lekenapostolaat en de klassenverzoening karakteristieke thema's op de Katholiekendagen. Hoezeer Mentinks en andermans betogen in zijn trant, zoals die van de Bredase industrieel Charles Stulemeyer²³⁷, aansloegen bewijzen verscheidene op deze Dagen aangenomen slotconclusies: die bevestigden ten volle hun specifieke benadering van de sociale kwestie. Over het nut van de katholieke sociale beweging was men het roerend eens.

Toch zou de Volksbond-gedachte in de regio op tegenstand stuiten, en wel van onverwachte, namelijk katholieke zijde. Vooreerst kruisten de zogeheten "R.K. Vereenigingen tot Onderlingen Bijstand" (OB) het pad van de Volksbond. Zij waren het geesteskind van de Steenbergse kapelaan A. van den Noort die op de Katholiekendag van 1906 hun oprichting, naar Belgisch voorbeeld, in het Bredase bisdom náást de Volksbonden bepleitte. Volgens hem konden zij evengoed als deze diverse materiële belangen van arbeiders en kleine burgerij behartigen, al maakte hij een uitzondering voor specifieke vakbondsangelegenheden. Zijn ideeën over de OB-activiteiten kwamen in principe neer op een soort "voorzorg": de OB-organisaties verstrekten uitkeringen bij ziekte, overlijden en werkloosheid; hun fondsen verzekerden woningen en kleinvee, en zij stelden de oude dag veilig met een pensioentje.²³⁸

Na ampel overleg accepteerde een nipte meerderheid op deze toogdag op aandrang van Hopmans de OB-verenigingen; voorwaarde was dat zij de Volksbonden niet mochten beconcurreren. Het lijkt paradoxaal dat de voorzitter en de geestelijke adviseur van de Bredase Volksbond toen tot de tegenstanders van Van den Noort behoorden, aangezien de Bond zich voordien met het OB-idee had verzoend.²³⁹ Maar Mentink en Dekkers vonden de OB-standsorganisatie in feite buitengewoon ouderwets, een gepasseerd station kortom; bovendien zagen zij daarin een sta-in-de-weg voor de uitbouw van de Volksbond. Ook irriteerde hen de nadruk die de OB-verenigingen legden op louter materiële voordelen; volgens hen kwam zodoende het element van de geestelijke vorming, een wezenlijk bestanddeel immers van het Volksbond-programma, danig in de verdrukking.²⁴⁰ Hun tegendraads standpunt leg-

de echter geen gewicht in de schaal. Kapelaan Van den Noort kreeg zijn zin: in een aantal kleinere plaatsen kwam zijn ideaal tot ontplooiing, de OB-verenigingen voorzagen er blijkbaar in een behoefte. Zij zouden pas na de Eerste Wereldoorlog worden opgeheven; voorlopig dus moest de Bredase (Diocesane) R.K. Volksbond hen gedogen.²⁴¹

Een andersoortige weerstand ondervond de Volksbond in de “suikerhoek” van West-Brabant, het gebied ten noord-westen van Oudenbosch. Daar wilden sommige boeren geen contracten afsluiten met de suikerfabriek *Standdaarbuiten*, omdat zich onder het personeel enkele bestuursleden van de R.K. Volksbond bevonden! De directie dwong hen dan ook hun Bonds lidmaatschap op te zeggen, op straffe van ontslag.²⁴² Kennelijk waren aartsconservatieve katholieken hier hoogst benauwd voor “verkeerde” invloeden in hun omgeving, zelfs van de zijde van de katholieke arbeidersbeweging.

F. Rondom het koperen jubileum

Ontegenzeggelijk had de Bredase R.K. Volksbond rond 1908 zijn positie geconsolideerd; hoe anders waren zijn vooruitzichten in 1902: toen dreigde de organisatie volledig vast te lopen. Nu (met 1903 als keerpunt!) had de Bond zijn maatschappelijk draagvlak grondig verbreed, men was opgenomen in het netwerk van de stedelijke katholieke standen en daarin als volwaardige partner geaccepteerd. De Bonds ideologie van klassen- en standensamenwerking had zijn vruchten afgeworpen; stellig speelden daarbij de rabaat antisocialistische campagnes, waarin de vereniging heel wat energie stak, een niet te onderschatten rol van betekenis. Datzelfde motief lag ongetwijfeld eveneens ten grondslag aan de vrij algemene waardering voor de Volksbond en zijn dependances in de regio. Waar zijn appreciatie door de andere standen vrijwel compleet was, wilde het met de ingroei van de R.K. Volksbond in de lokale arbeidersgemeenschap minder vloten, zowel in de eigen kring als daarbuiten; dit, ondanks alle organisatorische inspanningen en überhaupt een betere stroomlijning van de verenigingsactiviteiten. De organisatie moet het als een tegenslag hebben ervaren dat men geen overwicht kon verkrijgen op de niet-katholiek georganiseerden. Niettemin stonden daar ook positieve ontwikkelingen tegenover: het ontstaan van een meer weerbare organisatie en een (vakbonds-) activisme dat op verschillende deelterreinen wel voorbeeldig was te noemen. Verder wist men zich onderdeel van de landelijke stands- en vakorganisaties; beide poten van de katholieke arbeidersbeweging hadden juist in de onderhavige periode de eenheid gesmeed.

Onder deze omstandigheden had de Bredase R.K. Volksbond in februari 1908 zijn koperen jubileum gevierd met een groots opgezet feest; voorzitter Mentink, getooid met het pauselijke eremetaal *Pro Ecclesia et Pontifice*, ontving bij die gelegenheid fraaie geschenken van zijn mannen. Ook werd het feest luister bijgezet door de gelijktijdige verschijning van de brochure “Verdiende Ellende?”, een gedrukte versie van de enthousiast ontvangen rede die de bekende sociaal-actieve Brabantse priester Lambert Poell in december 1907 voor de Volksbonders had gehouden. Dat de brochure bovendien gretig aftrek vond was te danken aan Poell’s onomwonden pleidooi

voor een menswaardig bestaan: de arbeider was zijn loon ten volle waard, zijn misère had hij allesbehalve verdiend. Dit was de arbeiders uit het hart gegrepen.²⁴³ De viering werd verder vooral een manifestatie van tevredenheid, over de resultaten die de Bond had geboekt bij de oplossing van de sociale kwestie zoals de vereniging die voorstond: niet radicaal of oppositioneel, maar gematigd in alle opzichten. Verschillende redenaars, notabelen en geestelijken, staken dan ook de loftrampet over het emancipatiestreven van de Bond.²⁴⁴ Zoals te doen gebruikelijk werd ook deze manifestatie afgesloten met het zingen van het Bondslied, waarvan hier het eerste couplet²⁴⁵ volgt:

“Voor God en Kerk, Vorstin en Land
Verheffen we onze vaan,
De heilbanier met forsche hand
Door Willibrord hier ingeplant,
Bewaren we als een heilig pand,
Wat vallen moog’, wij staan.”

4. Nabeschuiving

De periode rond 1895-1908 was van cruciaal belang voor de Bredase arbeidersbeweging. Toen ontstonden en ontwikkelden zich haar schakeringen van neutrale, socialistische, katholieke en protestantse snit. De verschillende stromingen bakenden hun terrein af en koesterden hun specifieke organisatiepatronen. Tegelijkertijd waren deze jaren de ontstaansfase van wat achteraf zou worden aangeduid als “verzuiling”: blokvorming op grondslag van de religieuze ideologie.²⁴⁶ Die leidde tot een diepgaande en blijvende verdeeldheid in en opsplitsing van de lokale arbeidersbeweging, een proces dat sindsdien onomkeerbaar was; de scheiding der geesten werd definitief een feit.

De rooms-katholieke arbeidersvleugel wenste immers, evenals het kleinere familielid de protestants-christelijke beweging, de godsdienst als uitgangspunt en leidraad te nemen voor zijn handelen. De religie vormde zijn inspiratiebron en men ontleende hieraan zijn identiteit, anders dan in de zich veelal “algemeen” noemende kringen van neutrale en socialistische signatuur gebruikelijk was of gewenst werd geacht. We kunnen stellen dat de Bredase R.K. Volksbond onder de bezielende leiding van de driftig actieve Wilhelm Mentink zijn identiteit inhoud en vorm wist te geven: binnen de plaatselijke arbeidersklasse ontplooidde de Bond zich, weliswaar met vallen en opstaan, de vereniging profileerde zich haarscherp en consolideerde haar positie ten opzichte van andersdenkenden.

Dit ging gepaard met een niet geringe animositeit, vaak stond men lijnrecht tegenover elkaar. Desondanks bleek een gezamenlijk, solidair optreden van katholieken andersgeorganiseerden geenszins onmogelijk, met name op sociaal-economisch vlak. Dat voor de eersten godsdienstige overwegingen dan blijkbaar niet in tel waren, althans geen hinderpaal vormden, valt hieraan toe te schrijven, dat allen, als afhankelijke loonarbeiders, elke werkdag weer hun brood moesten verdienen, het soms zelfs moesten veroveren op het patronaat. In het katholieke kamp werd dan

ook de noodzaak van belangenstrijd (primair een socialistisch uitgangspunt!) erkend; het maatschappelijk conflictmodel werd in feite geaccepteerd, zij het tegen heug en meug; het was er wel, maar werd tevens als ongewenst beschouwd. Het praktische leven en de theorie der klassenverzoening, het harmoniemodel, stredden daarom meermaals om voorrang.

Via dit model identificeerde de r.k. arbeidersbeweging zich volledig met de overige, "hogere" standen; met hen wenste de Volksbond in vrede te verkeren. Het bondgenootschap dat hij aanging met de godsdienstig gelijkgezinden had vanzelfsprekend zijn prijs, en soms was die tot zijn teleurstelling hoog; maar zijn aanpassingsvermogen leverde ook concrete voordelen op in de vorm van goodwill, ondersteuning en patronage. Na aanvankelijk tegenstribbelen werden deze, vooral sedert de spoorwegstakingen van 1903, door kerkelijke en burgerlijke kringen ruimschoots verleend; de Volksbond wierp immers een barrière op, zowel tegen geloofsafval als tegen al te aanmatigende, zelfs revolutionaire pretenties zoals die onder Bredase arbeiders leefden.

Niet toevallig ook werd, voor zover bekend, nooit een arbeider in Breda vanwege het Volksbond-lidmaatschap ontslagen of met ontslag bedreigd; daarmee hadden socialistisch georganiseerd, onder wie sigarenmaker, SDAP- en BBB-voorman (en latere ereburger van Breda!) Jan Meijvis een sprekend voorbeeld werd, heel andere, namelijk bittere ervaringen.²⁴⁷ Slechts éénmaal werd een Bonds lid op straat gezet; hij had zijn baas geschoffeerd. De patroon wilde het ontslag niet ongedaan maken omdat volgens hem de man "niet goed bij het hoofd" was; toen viel zelfs voor geestelijk adviseur Wagemakers niets meer te bereiken.²⁴⁸ Evenmin wekt het verbazing dat de R.K. Volksbond vrijwel geen last had van politietoezicht, in tegenstelling tot de socialistische beweging.²⁴⁹ Zo deed zich maar één aanvaring voor tussen de Bond en de wetsdienaren. Die betraf de ontruiming van het Bondsgebouw tijdens de viering van een zilveren huwelijk; een dergelijk feest in het Bondstehuis was echter bij politieverordening verboden. Onder protest verlieten de aanwezigen de zaal; ook al werd de viering elders voortgezet, het valt te begrijpen dat de feestvreugde grondig was bedorven.²⁵⁰ Voor het overige lijkt de politie een beste vriend van de Volksbond te zijn geweest, gelet op de door haar verscheidene malen verleende bijstand.

Of nu in het algemeen het optreden van de Bredase Volksbond de arbeidersemancipatie bevorderde valt te betwisten. Het zal duidelijk zijn dat de r.k. arbeidersbeweging namelijk louter een aangelegenheid van mannen was. Voor de belangen van arbeidsters als categorie zette de Bond zich niet in; uit niets blijkt althans dat de organisatie zich voor hun verheffing op enigerlei wijze heeft ingespannen. Hooguit profiteerden arbeidsters van een behaalde loonsverhoging, evenals arbeidersvrouwen baat hadden bij een hoger weekloon van hun man. In principe echter waren vrouwen in de r.k. beweging niet in tel. Tenzij zij kostwinster waren, beschouwde de Volksbond hen in eerste instantie als verzorgster van kind en keuken. Daarom streefde de vereniging in het algemeen beperking van de vrouwenarbeid na²⁵¹, terwijl volgens haar normen geboortebeperving, zoals de Nieuw-Malthusiaansche Bond die indertijd propageerde, volmaakt uit den boze was.²⁵²

Wat zijn (mannelijke) leden betreft betekende het optreden van de R.K.

Volksbond stellig winst: het lijkt buiten kijf dat de Bond de arbeiders bewust maakte van hun eigenwaarde, alsook van hun rechten op de werkvloer en daarbuiten, niet zozeer op politiek alswel op sociaal, economisch en cultureel terrein. Dat verleende de beweging een progressieve, emancipatoire tint. Anderzijds bracht de Bond zijn leden ook conservatieve, traditionalistische waarden bij vanuit een sterk wettisch beleefd christendom. Deze voor de r.k. arbeidersbeweging zo typerende mengeling van vooruitstrevende en remmende elementen maakten haar aantrekkelijk voor de machten waarmee zij zich tot haar profijt verbond. Tegelijk raakte zij er van afhankelijk: kerkelijke, ondernemers- en andere burgerlijke kringen drukten hun stempel op de beweging, bepaalden veelal de grenzen van haar optreden en derhalve haar vrijheid van handelen. Niet voor niets zou de socialistische beweging zich juist “zelfstandig” noemen. Met genoemde kringen zou de R.K. Volksbond terdege rekening (moeten) houden; het deed het emanciperende karakter van de beweging objectief gezien beslist afbreuk. Daarentegen zal het onomstotelijke gegeven dat de Volksbond meetelde in het katholieke milieu, zijn maatschappelijk aanzien daarin en het op voet van gelijkwaardigheid verkeren met andere sociale groeperingen, voor de betrokkenen subjectief van emancipatorische betekenis zijn geweest. De ijver die de Bond aan de dag legde om die situatie tot stand te brengen steunt deze veronderstelling in hoge mate.

Zoals in het voorafgaande is aangetoond kostte het de R.K. Volksbond vrij wat moeite om zijn model van sociale opgang bij de Bredase arbeiders ingang te doen vinden en hun vertrouwen en enthousiasme te winnen. Zijn nadruk op de religieuze signatuur, het leerstuk van de standen- en klassensamenwerking (het zogeheten “corporatisme”), zijn aanleunen tegen de bevaderende elite, zijn eigen-aardig scala van actiemiddelen en activiteiten anderszins, zijn bepaald niet geringe arrogantie jegens niet-katholiek georganiseerden: de wezenstrekken en stijl kortom van de r.k. arbeidersbeweging hadden niet als consequentie dat de arbeiders massaal naar de organisatie stroomden. Integendeel, terwijl de r.k. beweging in de eigen kring soms al op weerstanden stuitte, behielden de organisaties van haar tegenstanders een numeriek overwicht. Kennelijk spraken die tal van Bredase arbeiders toch meer aan dan de rooms-katholieke stands- en vakorganisatie; voor wat het merendeel van de georganiseerde arbeiders betreft viel de keuze tussen enerzijds het kruis en anderzijds de neutrale danwel de rode vaan in het nadeel van eerstgenoemde uit. In de onderhavige periode was de Bredase arbeiderswereld nog volop in beweging, en van de in later jaren zo vanzelfsprekende dominantie van de r.k. organisatie was toen nog geen sprake.²⁵³ Overigens lijkt de vraag of zij ooit uit eigen beweging in het Bredase zou zijn ontstaan puur academisch, maar gezien haar reactieve oorsprong en karakter zijn we geneigd hierop ontkennend te antwoorden. Aan deze eigenschap ontleende de R.K. Volksbond wél een eigen dynamiek die de vereniging, ondanks een struikelende ontwikkelingsgang, tot aanzienlijke hoogten deed stijgen.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archieven

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam):

Archief Commissie van Onderzoek inzake het Landelijk Comité van Verweer, 1903.

Katholiek Documentatie Centrum (Nijmegen):

Archief A. Ariëns.

Archief KAB-Breda.

Archief Orde der Dominicanen in Nederland (Nijmegen):

Archief A. Rijken O. P.

Archief van het bisdom Breda:

Archief Katholieke Arbeidersbeweging.

Gemeentelijke Archiefdienst te Breda:

Archief gemeentebestuur.

Archief plaatselijk comité tot bestrijding der werkloosheid, 1907.

Archief R.K. Volksbond afd. Breda, Notulenboeken, 1 (bestuursvergaderingen 1895-1899), 2 (bestuursvergaderingen 1902-1906), 3 (algemene vergaderingen 1899-1906).

Bevolkingsregister.

Collectie mr. H. J. W. Pelster.

Periodieken

De Bredanaar.

Bredasche Courant.

Dagblad van Noord-Brabant.

Dagblad De Stem.

De Fakkel. Socialistisch weekblad voor Tilburg en omstreken.

De Gemeentewerkman. Orgaan van de Nederlandsche Bond van Gemeentewerklieden.

De Katholieke Tabaksbewerker. Orgaan van de Nederlandsche R.K. Tabaksbewerkerbond.

Nieuwe Bredasche Courant.

De Toekomst. Socialistisch weekblad voor het Zuiden.

Literatuur

- Adresboeken voor de gemeenten Breda, Ginneken, Princenhage en Teteringen (jaarlijks).
- A. L. M. Arnolds, *Sociale opgang. Beknopte geschiedenis van de sociale organisaties in Nederland, met bijzondere aandacht voor de Katholieke Arbeidersbeweging*. Utrecht z. j.
- F. A. Brekelmans, *Twee eeuwen Broese. Gedenkboek, 1784-1984*. Breda 1984.
- C. J. M. Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw*. Tilburg 1964.
- I. J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*. Den Haag 1969.
- *Collectio Epistolarum Pastoralium, Decretorum aliorumque Documentorum quae pro regimine Diocesis Bredanae publicata fuerunt*. III, 1885-1904, Gestel St. Michaelis 1903; IV, 1904-1916, Gestel St. Michaelis 1915.
- Chr. G. L. R. Doorakkers, "Over enige sociale en economische aspecten van de loonarbeid in nijverheid en industrie te Breda en omstreken in het begin van de twintigste eeuw", in: *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850* (red. H. F. J. M. van den Eerenbeemt). Tilburg 1965, p. 204-351.

- M. J. M. Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda, III, 1795-1960. Hoofdpijnen en accenten*. Breda 1990.
- S.J. Eeftens, *Boemelen over 's-Princen Land. Geschiedenis der spoorwegen in Princenhage en Prinsenbeek*. Prinsenbeek 1988.
- H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen en schamierpunten in het Brabants industrieel bedrijf 1777-1914*. Tilburg 1977.
- *Enquête door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 Januari 1890, gehouden te Nijmegen, betreffende onderscheidene takken van bedrijf in de eerste Arbeidsinspectie*. Band I-II, 1891-1892.
- J. J. M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Tilburg 1976.
- *Gedenkboek Afdeling Breda van de Nederl. Grafische Bond, Typografische Vereniging "Door Eendracht t'Zaam Verbonden", 1837-1937*. Breda z. j.
- *Gedenkboek bij het 50-jarig bestaan van den St. Josephkring te Breda, 1883-1933*. Breda z. j.
- *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van "De Hanze" in het bisdom Breda, 1903-1928*. Breda z. j.
- H. Giebels, "De Eendracht en het ontstaan van de SDAP-afdeling in Eindhoven 1897-1904", in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980*. Nijmegen 1981, p. 144-189.
- J. P. Gribling, *P. J. M. Aalberse 1871-1948*. Utrecht 1961.
- G. Harmsen/J. Perry/F. van Gelder, *Mens en werk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid*. Baarn 1980.
- G. van Hooff, *Ermoei Troef. De Helmonders 1850-1914*. Helmond z. j.
- *60 Jaar Katholieke Onderwijzersbond Afdeling Breda, 1899-1959*. Breda 1960.
- Fr. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*. Amsterdam 1956.
- A. van der Kallen, *Kan een Katholiek Socialist zijn?* Breda 1904.
- C. J. Kuiper, *Uit het rijk van de arbeid. Ontstaan, groei en werk van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland*. Drie delen. Utrecht 1951-1953.
- A. Laenen, "Van staking en ander verzet", I-III, in: *Breda in Aktie. Krities maandblad voor Breda*. Aflevering 1 (januari 1983), p. 11-12; 2 (februari 1983), p. 10-11; 3 (maart 1983), p. 16-19.
- A. Laenen, "De spoorwegstakingen van 1903", in: *Breda in Aktie. Krities maandblad voor Breda*, september 1982, p. 22-27.
- A. Laenen, "De Koninklijk Erkende Timmetliedenvereniging "Orde en Matigheid" te Breda, 1876-1943". (niet uitgegeven scriptie) Breda 1991.
- A. Laenen, Jan Meijvis (1882-1961), een markant socialist. (niet uitgegeven scriptie) Breda 1991.
- J. L. M. de Lepper, "Het Bredase leven rond 1862", in: *Jaarboek "De Oranjeboom"*, XV. Breda 1962, p. 292-357.
- J. L. M. de Lepper, "De Bredase Typografenvereniging "Door Eendracht t'Zaam Verbonden", in: *Jaarboek "De Oranjeboom"*, XXIII. Breda 1970, p. 130-153.
- J. van Meeuwen, *Zo rood als de roodste socialisten. Katholieke vakbondsstrijd in de schoen- en lederindustrie*. Amsterdam 1981.
- Notulen der vergaderingen van den gemeenteraad van Breda.
- *Officiëel Verslag van den Bredaschen Katholiekendag te Breda op 6 September 1903*. Breda z. j.
- *Officiëel Verslag van den 2den Bredaschen Katholiekendag te Roosendaal op 28 Augustus 1904*. Roosendaal z. j.
- *Officiëel Verslag van den 3den Bredaschen Katholiekendag te Bergen-op-Zoom op 15 Augustus 1906*. Bergen-op-Zoom z. j.
- *Officiëel Verslag van den 4den Bredaschen Katholiekendag te Hulst op 8 September 1908*. Hulst z. j.
- *Onze bond en zijn werk over het tijdvak 1921-1926. Aangevuld met een beknopt overzicht van de eerste 25 jaren van zijn bestaan*. Nederl. R. K. Metaalbewerkerbond. Utrecht z. j.
- J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*. Twee delen. Amsterdam 1926-1932.
- J. Perry, "De katholieke arbeidersbeweging en haar geschiedschrijving", in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978*. Nijmegen 1978, p. 282-317.
- J. Perry, *Roonsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920*. Amsterdam 1983.
- *Rapport van de Commissie van Onderzoek inzake het Landelijk Comité van Verweer*. Amsterdam 1903.
- *Reum Novarum*. Encycliek van paus Leo XIII van 15 mei 1891 over de toestand der arbeiders.

- Hilversum 1948 (reeks "Ecclesia Docens. Pauselijke documenten voor onze tijd").
- L. J. Rogier/N. de Rooy, *In Vrijheid Herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. Den Haag 1953.
 - L. J. Rogier, *Terugblik en uitzicht*. Twee delen. Hilversum/Antwerpen 1964-1965.
 - A. J. C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*. Leiden 1935.
 - J. A. van Seggelen, *Sint Paulus in woorden en werken; zilveren jubileum; geschiedenis van den Nederlandschen Rooms-Katholiken Bond van Overheidspersoneel "St. Paulus", 1907-1932*. Z. p. z. j.
 - J. A. van Seggelen, *Wat er groeide uit de daad; dit boek verscheen toen het 60 jaar geleden was, dat in 1888 de Nederlandsche R.K. Volksbond werd opgericht; het spreekt van diens wording, ontwikkeling en arbeid*. Z. p. 1948.
 - *Statistiek der vakverenigingen van werklieden in Nederland*. Twee delen: I. Vakbonden en andere centrale organisaties. Den Haag 1907; II. Tabelwerk. Den Haag 1905. (Verschenen als delen van de "Bijdragen tot de statistiek van Nederland", uitgave van het CBS.)
 - H. A. van Stiphout, "Ontstaan en eerste ontwikkeling der stands- en vakorganisaties", in: *De opkomst van Tilburg als industriestad; anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkeling*. Tilburg 1958.
 - S. Stuurman, "Verzuiling en klassenstrijd in Nederland", in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980*. Nijmegen 1981, p. 48-93.
 - C. W. ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908*. Tilburg 1986.
 - A. A. J. Thelen, *Lambert Poell (1872-1937) en de katholieke sociale beweging. Sociaal-klerikaal spanningsveld in het Bossche Diocees 1896-1915. Analyse van een mentaliteit*. Tilburg 1990.
 - J. G. L. Theunisse, *Jan Frederik Vleke 1849-1903. Ethiek en rentabiliteit in een ondernemersleven*. Tilburg 1966.
 - W. G. Ubink, "De kerkelijke overheid en het ontstaan van de katholieke arbeidersorganisaties in Nederland (1868-1903)", in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 1974, p. 48-72.
 - A. J. F. M. Vermeulen, "De arbeidende klasse te Breda in de negentiende eeuw (1820-1900)", in: *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850* (red. H. F. J. M. van den Eerenbeemt). Tilburg 1965, p. 177-203.
 - *Verslag van de Sociale Week, gehouden te Breda, 1 tot 8 September 1907*. Uitgave van het Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Actie te Leiden. Z. p. 1908.
 - *Verslag van den Toestand der Gemeente Breda (jaarlijks)*.
 - *Verslag van het Tweede Vakcongres uitgeschreven door het Centraal Bestuur van den Nederlandschen Rooms-Katholiken Volksbond, gehouden te Amsterdam den 15, 16 en 17 September 1895*. Z. p. z. j.
 - W. G. Versluis, *Beknopte geschiedenis van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland*. Utrecht/Nijmegen 1948.
 - W. G. Versluis, *Van klei en zand. Geschiedenis van de KAB in het bisdom Breda*. Utrecht 1959.
 - G. Visser, "Dr. Jan van den Brink, socialist in priestertooft", in: *Jaarboek "De Oranjeboom", XXIV*. Breda 1971, p. 67-94.
 - W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan*. Drie delen. Amsterdam z. j./1938.
 - A. J. M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie. Socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919*. Tilburg 1990.
 - F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land. Ontstaan en werkzaamheid van den Algemeenen Nederlandschen Typografenbond 1866-1916*. Nijmegen 1916.
 - J. P. Windmuller/C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*. Twee delen. Utrecht/Antwerpen 1977.

Gebruikte afkortingen

ANMB	Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkerbond
ANTB	Algemeene Nederlandsche Typografenbond
BBB	Bredasche Bestuurdersbond
CAS	Christelijk Arbeids Secretariaat
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CvV	Comité van Verweer
GAB	Gemeentelijke Archiefdienst Breda
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
KDP	Katholiek-Democratische Partij
KSA	Katholieke Sociale Actie
NAS	Nationaal Arbeids Secretariaat
NVST	Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel
NVV	Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen
OB	(R.K. Vereenigingen tot) Onderlingen Bijstand
RKVB	Roomsche-Katholieke Volksbond
SB	Socialistenbond
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
VSV	Vrije Socialisten Vereeniging

AANTEKENINGEN

- * Met dank aan drs. E. Theloosen en dr. C. ten Teije
- ¹ Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda*, p. 251; Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, p. 8-9.
- ² *Gedenkboek St. Josephkring*, p. 5-7, 20, 27; Ten Teije, p. 43.
- ³ Versluis, *Van klei en zand*, p. 21-23; Brok, p. 130, 170.
- ⁴ De Lepper. "Het Bredase leven rond 1862", in: *De Oranjeboom*, XV, p. 325 e.v.; idem, "De Bredase Typografenvereniging", in: *De Oranjeboom*, XXIII, p. 138 e.v.
- ⁵ Vgl. Ten Teije, *passim*.
- ⁶ Wilhelm Christoffel Mentink, geb. 5-1-1861 te Delfshaven, vestigde zich in 1884 in Breda; hier overleed hij op 25-6-1930. Wilhelm Mentink was gehuwd met Maria Geertruda Maas (1860-1923). Gegevens: GAB, Bevolkingsregister; Dagblad van Noord-Brabant, 7-8-1920.
- ⁷ KDC, Arch. KAB-Breda nr. 329. Geschiedenis der Oprichting en Ontwikkeling van den Roomsch-Katholieken Volksbond te Breda gedurende het tienjarig bestaan, 22 Juli 1895 - 22 Juli 1905, door J. M. Scholte, Secretaris van den Bond. Zie ook Arnolds, *Sociale opgang*, p. 34; *Dagblad van Noord-Brabant*, 7-8-1920.
- ⁸ *De Bredanaar*, 7-5-1895; *Nieuwe Bredasche Courant*, 8-5-1895; *Bredasche Courant*, 9-5-1895.
- ⁹ KDC, Arch. KAB-Breda, Geschiedenis RKVB-Breda 1895-1905; Kuiper, *Uit het rijk van de arbeid*, III, p. 444-445. Versluis dateert in zijn *Van klei en zand*, p. 25 de stichting van de Bredase R.K. Volksbond abusievelijk op 4 augustus.
- ¹⁰ *De Bredanaar*, 23-7-1895; *Nieuwe Bredasche Courant*, 24-7-1895. De bij Versluis, p. 25 en Ten Teije, p. 191 genoemde ledentallen zijn resp. te laag (± 200) en te hoog (± 350).
- ¹¹ Vgl. Ten Teije, p. 55 e.v.
- ¹² Rogier/De Rooy, *In Vrijheid Herboren*, p. 344; Ubink, "De kerkelijke overheid", in: *Archief geschiedenis katholieke kerk*, 1974, p. 56-58; Versluis, *Beknopte geschiedenis r.k. arbeidersbeweging*, p. 18-20. De standsorganisatie oriënteerde zich met name op algemeen-maatschappelijke doelstellingen: godsdienstig-zedelijke vorming, sociale en culturele verheffing. De vanuit deze moederorganisatie opgerichte vakorganisatie richtte zich specifiek op vakbondsvorming en vakactie, dus op de sociaal-economische belangenbehartiging.
- ¹³ *Dagblad van Noord-Brabant*, 2-5-1921.
- ¹⁴ Adresboeken Gemeente Breda e. o., 1902-1905.
- ¹⁵ KDC, Arch. KAB-Breda, Geschiedenis RKVB-Breda 1895-1905; Kuiper, III, p. 445.
- ¹⁶ Laenen, "De K. E. Timmerliedenvereniging "Orde en Matigheid"", p. 2; Brok, p. 177.
- ¹⁷ *De Bredanaar*, 29-10-1895; Van Seggelen, *Wat er groeide uit de daad*, p. 149.
- ¹⁸ GAB, Notulenboek 1 RKVB, 1-8-1895.
- ¹⁹ Arch. Bisd. Breda, ds. I-111, port. nr. 2.416.251.1, brief Van Winkel aan Leyten, d. d. 29-10-1895 (antwoord bijgeschreven).
- ²⁰ Rogier/De Rooy, p. 466.
- ²¹ *Gedenkboek St. Josephkring*, p. 8.
- ²² *Nieuwe Bredasche Courant*, 8-1-1896.
- ²³ GAB, Coll. Pelster, brief Pelster aan Leyten, d. d. 12-7-1896.
- ²⁴ GAB, Notulenboek 1 RKVB, 7-5-1896.
- ²⁵ GAB, Coll. Pelster, brief Mentink aan Pelster, d. d. 20-9-1896.
- ²⁶ Arch. Bisd. Breda, ds. I-111, port. nr. 2.416.251.2, brieven Van Kerkhoff o. c. aan Leyten, d. d. 2/4-10-1896 (antwoorden bijgeschreven).
- ²⁷ GAB, Coll. Pelster, brief Pelster aan Leyten, d. d. 16-10-1896.
- ²⁸ Ontleend aan Perry, "De katholieke arbeidersbeweging en haar geschiedschrijving", in: *Jaarboek arbeidersbeweging 1978*, p. 306.
- ²⁹ GAB, Coll. Pelster. Statuten van den Roomsch-Katholieken Volksbond te Breda. Breda 1897, p. 16 (op 15 mei 1897 volgde de koninklijke goedkeuring). De collectie-Pelster bevat tevens de vroegste, ongedateerde statuten van de Volksbond.
- ³⁰ *Bredasche Courant*, 7-1-1897.
- ³¹ Idem, 23-9-1905.
- ³² Versluis, *Van klei en zand*, p. 26.

- ³³ Vgl. ook Vermeulen, "De arbeidende klasse te Breda", in: *Aspecten*, p. 203; Ten Teije, p. 191. Beide auteurs dateren deze lijst ten onrechte in 1902.
- ³⁴ KDC, Arch. Ariëns nr. 1830.7, brief Hermans aan mgr. M. J. Schröder, d. d. 28-4-1902.
- ³⁵ *Gedenkboek "De Hanze"*, p. 75; De Stem, 15-5-1954.
- ³⁶ Harmsen e. a., *Mens en werk*, p. 35.
- ³⁷ GAB, Notulenboek 1 RKVB, 8-3-1896.
- ³⁸ GAB, Coll. Pelster, Statuten R.K. Volksbond, passim.
- ³⁹ Gebaseerd op: *De Bredanaar, Nieuwe Bredasche Courant, Dagblad van Noord-Brabant*, pamfletten en notulenboeken van de R.K. Volksbond; zie ook Thelen, *Lambert Poell*, p. 111.
- ⁴⁰ *De Bredanaar*, 21-5-1900.
- ⁴¹ Zie bijv. GAB, Coll. Pelster, pamflet RKVB "Aan de Katholieke inwoners van Breda en omstreken", d.d. oktober 1901; *Dagblad van Noord-Brabant*, 19-4-1904, circulaire RKVB "Aan den Katholieken Werkman in Breda en omstreken".
- ⁴² Staaltjes hiervan in Ten Teije, p. 77, 130; Visser, "Dr. Jan van den Brink", in: *De Oranjeboom*, XXIV, p. 76.
- ⁴³ *Collectio Epistolarum Pastoralium*, III (1892), p. 236-238. Zie voorts in idem, III en IV, de Vastenbrieven uit 1894, 1896, 1901, 1904 en 1906.
- ⁴⁴ Voor klachten van socialistische zijde hieromtrent zie Ten Teije, p. 77, 135.
- ⁴⁵ *Nieuwe Bredasche Courant*, 23-9-1896; *Dagblad van Noord-Brabant*, 4-2-1902. Vgl. Ten Teije, passim (m. n. hoofdstuk 2 en 3). Het anarchistische blad *De Toekomst*, 26-4-1902 sneerde bijvoorbeeld naar de r.k. arbeiders: "En ga maar braaf iedere week biechten bij mijnheer pastoor, dan kom je hiernamaals in den hemel en dat is toch ook heel wat waard!".
- ⁴⁶ *Dagblad van Noord-Brabant*, 4-2-1902.
- ⁴⁷ Vermeulen, t. a. p., p. 200, 202; vgl. ook Ten Teije, p. 157.
- ⁴⁸ "St. Barbara" gebruikte bij begrafenissen een fraai dekkleed; hiervan is de volgende beschrijving overgeleverd in de *Nieuwe Bredasche Courant*, 6-5-1896: "Het kleed is van zwaar laken, afgezet met zilver galon, aan de vier hoeken bevinden zich fraaie kwasten; op het laken bevinden zich aan beide zijden de insignes van den Bond van zware gekleurde zijde, waaronder met zilveren letters staat: R.K. Volksbond, Breda, St. Barbara".
- ⁴⁹ Aldus naar een verklaring van de Volksbondfunctionarissen J. J. Haagberg en G. A. van der Plas, zie Verslag Gemeente Breda 1900, p. 320-322.
- ⁵⁰ Vgl. Doorakkers, "Loonarbeid in nijverheid en industrie te Breda", in: *Aspecten*, p. 293-297.
- ⁵¹ *Rerum Novarum*, p. 56.
- ⁵² *Enquête Staatscommissie 1890*, band I (1891), p. 302, 329, getuigenverslag resp. van Ch. Loyens, directeur Ned. Stoomlucifersfabriek en F. Backer, directeur N. V. Machinefabriek "Breda", v/h "Backer & Rueb".
- ⁵³ *Dagblad van Noord-Brabant*, 25-4-1902.
- ⁵⁴ Ten Teije, p. 36.
- ⁵⁵ *Nieuwe Bredasche Courant*, 19-5-1897.
- ⁵⁶ GAB, Coll. Pelster, briefwisseling Pelster - Mentink, d. d. 20/21-5-1897.
- ⁵⁷ *Nieuwe Bredasche Courant*, 17-8-1898.
- ⁵⁸ Gebaseerd op notulenboeken van de R.K. Volksbond alsmede krantenverslagen; zie ook Van Seggelen, p. 287.
- ⁵⁹ *De Bredanaar*, 25-2-1901; *Bredasche Courant*, 27-2-1901. Vgl. Ten Teije, p. 87.
- ⁶⁰ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 14-6-1905.
- ⁶¹ Versluis, p. 35.
- ⁶² GAB, Notulenboek 1 RKVB, 23-9-1895; zie ook *Verslag Tweede Vakcongres Ned. R.K. Volksbond*, p. 6, passim.
- ⁶³ *Statistiek der vakverenigingen*, II, tabelwerk, p. 8; *60 Jaar Katholieke Onderwijzersbond*, p. 5.
- ⁶⁴ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 1-9-1901; Van Seggelen, p. 192. Destijds bestonden er slechts enkele nationale r.k. vakbonden: de Ned. R.K. Bond van Bakkers, Cacao-, Chocolade- en Suikerbewerkers (later omgezet in een vaksecretariaat), de Ned. R.K. Tabaksbewerkerbond en de Ned. R.K. Typografenbond. De laatste handhaafden hun benaming "-bond".
- ⁶⁵ Kuiper, I, p. 40-41; Arnolds, p. 52-53.

- ⁶⁶ Verslag Gemeente Breda 1901, p. 132; Notulen gemeenteraad 1901, p. 372-376.
- ⁶⁷ *Statistiek der vakverenigingen*, II, tabelwerk, p. 6-8.
- ⁶⁸ Idem, p. 6.
- ⁶⁹ Ten Teije, p. 193.
- ⁷⁰ Kuiper, I, p. 311; *De Stem*, 23-4-1952.
- ⁷¹ GAB, Notulenboek 1 RKVB, 8-11-1899.
- ⁷² Verslag Gemeente Breda 1899, p. 130; idem 1900, p. 81-84. Zie ook *Dagblad van Noord-Brabant*, 10 en 17-10-1899; 22-5-1900.
- ⁷³ Windmuller/De Galan, *Arbeidsverhoudingen*, I, p. 26.
- ⁷⁴ *Nieuwe Bredasche Courant*, 6-1-1899.
- ⁷⁵ *Dagblad van Noord-Brabant*, 10-4-1900.
- ⁷⁶ Idem, 10-10-1900.
- ⁷⁷ *Bredasche Courant*, 29-4-1900; Verslag Gemeente Breda 1900, p. 526-528. Vgl. ook gemeenteverslagen uit navolgende jaren. Het hele instituut van de Kamers van Arbeid zou ten tijde van de invoering van de Arbeidsgeschillenwet in 1923 worden opgeheven, Verslag Gemeente Breda 1926, p. 78 en noot 73.
- ⁷⁸ *De Toekomst*, 28-4-1900.
- ⁷⁹ *Bredasche Courant*, 24-5-1900; Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, p. 414-415.
- ⁸⁰ De vereniging wordt voor het eerst genoemd in *De Bredanaar*, 28-1-1901; onduidelijk blijft of het hier haar oprichting betrof. De Lepper, "De Bredase Typografenvereniging", p. 147 dateert haar stichting in maart 1901.
- ⁸¹ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 5-1-1902; *Bredasche Courant*, 13-12-1901.
- ⁸² Zie voor dit pamflet noot 41.
- ⁸³ Vgl. Ten Teije, m. n. hoofdstuk 5.
- ⁸⁴ *Rerum Novarum*, p. 49-50.
- ⁸⁵ Ten Teije, p. 35.
- ⁸⁶ *De Bredanaar*, 20-2-1900; *Dagblad van Noord-Brabant*, 24-2-1900 en 2-3-1900. Princenhage was destijds, evenals Ginneken en Teteringen, een randgemeente van Breda. In later jaren werden zij na hun annexatie stadswijken.
- ⁸⁷ Vgl. Van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen en schamierpunten*, p. 141; Doorakkers, t. a. p., p. 343-344.
- ⁸⁸ Deze reeks is beschreven in Laenen, "Van staking en ander verzet" I (1894-1903), in: *Breda in Actie*, jan. 1983, p. 11-12; voor aanvullingen vgl. Ten Teije, p. 219. In deze overzichten ontbreken de volgende arbeidsconflicten: 1) een gedeelt. gewonnen staking van kolenlossers aan de Haven, 2 okt. 1899; 2) een verloren staking van sjouwers aan de Haven, 8 nov. 1899; 3) een staking van arbeiders aan een steenfabriek te Ginneken, 10 maart 1900, afloop onbekend. Bron: *De Bredanaar*, resp. 4-10-1899; 8-11-1899; 12-3-1900.
- ⁸⁹ *Nieuwe Bredasche Courant*, 14-4-1897.
- ⁹⁰ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 4-5-1902; zie ook De Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid*, p. 53. De Gecombineerde verweet de Volksbond in april 1902 nl. nog geen bijdrage te hebben geleverd aan het Enschedese stakingsfonds; daarop ging de vereniging blijkbaar overstag, zie *Bredasche Courant*, 2-4-1902.
- ⁹¹ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 11-7-1905; Ten Teije, p. 35.
- ⁹² *Gedenkboek Afd. Breda Ned. Grafische Bond*, p. 21; De Lepper, t. a. p., p. 147.
- ⁹³ *Bredasche Courant*, 23-9-1900 en 4-11-1900; *De Bredanaar*, 5-11-1900.
- ⁹⁴ *Bredasche Courant*, 28-10-1900; 1 en 4-11-1900 (ingezonden brieven).
- ⁹⁵ Idem, 8-11-1900; *Dagblad van Noord-Brabant*, 8-11-1900.
- ⁹⁶ *Dagblad van Noord-Brabant*, 9/10-6-1907 (annonce). Zie ook Brekelmans, *Twee eeuwen Broese*, p. 104-105.
- ⁹⁷ *De Bredanaar*, 30-4-1901; *Dagblad van Noord-Brabant*, 1-5-1901; 9 en 11-7-1901.
- ⁹⁸ Zie onder 3. B.
- ⁹⁹ *De Bredanaar*, 5-6-1901.
- ¹⁰⁰ Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, I, p. 367; Harmsen e. a., p. 62.
- ¹⁰¹ *De Bredanaar*, 15-6-1901; Ten Teije, p. 130-131.
- ¹⁰² Zie Van der Wal, *De oudste vakbond van ons land*, p. 248.
- ¹⁰³ KDC, Arch. KAB-Breda, Geschiedenis RKVB-Breda 1895-1905.
- ¹⁰⁴ Zie noot 34.

- ¹⁰⁵ Vgl. Ten Teije, p. 193-194. In de voorafgaande topjaren 1900/'01 telde de Volksbond een 400 leden; gelet op de klachten over ledenverloop moeten rond 1902 nogal wat lidmaten de Bond hebben verlaten. Overigens omvatten, in breder perspectief bezien, de gezamenlijke vakorganisaties toen ongeveer één derde van de arbeiders in Breda e. o.; dit getal zou de komende jaren stabiel blijven.
- ¹⁰⁶ *De Fakkel*, 26-6-1902.
- ¹⁰⁷ Voor de algemene achtergronden en ontwikkelingen ervan zij verwezen naar Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903*.
- ¹⁰⁸ IISG, Arch. Comité van Verweer, map 1.3, brief (afschrift) Plaats. C. v. V.-Breda aan Land. C. v. V. te Amsterdam, d. d. 9-3-1903; zie ook idem, map 2.1, telegram M. Vermeeren aan W. H. Vliegen te Amsterdam, d. d. Breda 8-3-1903.
- ¹⁰⁹ Gribling, *P. J. M. Aalberse*, p. 110.
- ¹¹⁰ Idem, p. 109; *Bredasche Courant*, 11-3-1903. De volledige tekst van dit manifest is opgenomen in Oudegeest, *Geschiedenis der zelfstandige vakbeweging*, I, p. 411-413.
- ¹¹¹ *Dagblad van Noord-Brabant*, 14-3-1903; Ten Teije, p. 101-102.
- ¹¹² Gribling, p. 111-112.
- ¹¹³ *Dagblad van Noord-Brabant*, 4-4-1903.
- ¹¹⁴ Idem, 7-4-1903; Gribling, p. 113.
- ¹¹⁵ Vgl. Laenen, "De spoorwegstakingen van 1903", in: *Breda in Actie*, sept. 1982, p. 22 e. v.; Rüter, p. 336-337.
- ¹¹⁶ Laenen, t. a. p.; *Dagblad van Noord-Brabant*, 9/10-4-1903; *Bredasche Courant*, 10-4-1903.
- ¹¹⁷ *De Bredanaar*, 10/14-3-1903; Ten Teije, p. 101-102.
- ¹¹⁸ Vgl. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, p. 120 e. v. In Roosendaal was vooral het ontmoedigende optreden van de oud-voorzitter van de Bredase SDAP-afdeling, F. P. Oudens, debet aan het mislukken van de spoorstaking. Deze stationsbeambte, behalve in de SDAP ook actief in de NVST, weigerde te staken; hij stichtte onder het personeel dat tot staking bereid was, zodanig verwarring dat men op z'n voornemens terug kwam. Zie *Rapport Comm. v. Onderzoek inzake het Land. C. v. V.*, p. 236-237. De beschuldiging van "verraad" van stakerszijde aan Oudens' adres lijkt derhalve terecht te zijn geweest. Ten Teije, p. 123 pleit daarentegen Oudens vrij van deze beschuldiging; doordat de auteur zich alleen op vermoedens baseert mist zijn lezing echter overtuigingskracht.
- ¹¹⁹ Landelijk voltrok zich in de socialistische beweging een definitieve breuk tussen de sociaal-democratische en de anarchistische vleugel; daarnaast werden talrijke deelnemers aan de spoorwegstaking ontslagen. In Breda raakte de NVST volledig gedesorganiseerd en zou pas in 1905 heropgericht worden.
- ¹²⁰ Franssen, *De Bossche arbeider*, p. 613-614 (Mentink heet hier abusievelijk Menting).
- ¹²¹ *De Bredanaar*, 10-4-1903.
- ¹²² GAB, Notulenboek 3 RKVB, 3-5-1903.
- ¹²³ Idem, 3-1-1904.
- ¹²⁴ Rüter, p. 547-548; zie ook noot 123.
- ¹²⁵ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 1-12-1903, *Collectio Epistolarum Pastoralium*, III, p. 599.
- ¹²⁶ Arch. Rijken, map 2 c, brief Van der Kallen aan Rijken o.p., d. d. 15-5-1906. Van der Kallen verklaarde zich aldus akkoord met Rijken die in een interne, niet-gepubliceerde nota ("De organisatie der R.K. Arbeiders in Vakverenigingen") voor meer lekenautonomie en kerkelijke terughoudendheid inzake de vakorganisatie pleitte; geestelijke adviseurs waren z.i. overbodig. Overigens was zijn keuze uiterst pragmatisch: bedoeling was de invloed van de clerus op meer indirecte, en daardoor meer effectieve wijze te handhaven; aan het gezag van de kerkelijke overheid werd absoluut geen afbreuk gedaan. Vgl. Perry, *De katholieke arbeidersbeweging*, p. 307-308; Thelen, *Lambert Poell*, p. 268-270.
- ¹²⁷ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 7-6-1904.
- ¹²⁸ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 4-9-1904; *Dagblad van Noord-Brabant*, 4/5-9-1904.
- ¹²⁹ *Dagblad van Noord-Brabant*, 25-1-1908 en 18-4-1908; zie ook onder 3. D. Vgl. tevens Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda III*, p. 217.
- ¹³⁰ *Dagblad van Noord-Brabant*, 10/11-1-1904; Verslagen Gemeente Breda 1906-1909.
- ¹³¹ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 29-11-1904.
- ¹³² Vgl. Gribling, p. 113 e. v.
- ¹³³ *Verslag Sociale Week*, p. 155.
- ¹³⁴ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 4-4-1904.

- ¹³⁵ KDC, Arch. KAB-Breda, Geschiedenis RKVB-Breda 1895-1905; idem, jaarverslag RKVB-Breda 1904/'05. Zie ook Harmsen e. a., p. 110.
- ¹³⁶ Vgl. Rogier, "Het pontificaat van Pius X", in: *Tengblik en uitzicht*, 2, p. 319 e. v.; Harmsen e. a., p. 44-45.
- ¹³⁷ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 2-7-1905; *Bredasche Courant*, 4-11-1907.
- ¹³⁸ O. a. *Dagblad van Noord-Brabant*, 19-4-1904, circulaire "Aan den Katholieken Werkman in Breda en omstreken", uitgave van de propaganda-afdeling "Pius X"; idem, 2-8-1904.
- ¹³⁹ Visser, *Dr. Jan van den Brink*, p. 72; zie ook Giebels, "De Eendracht in Eindhoven", in: *Jaarboek arbeidersbeweging 1980*, p. 177.
- ¹⁴⁰ Van der Kallen, p. 10, 22 e. v.
- ¹⁴¹ Visser, t. a. p., p. 74.
- ¹⁴² Idem, p. 78. In de doorgaans openhartige notulen van de R.K. Volksbond heb ik geen enkele verwijzing naar dit voorval aangetroffen.
- ¹⁴³ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 2-7-1905.
- ¹⁴⁴ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 11-7-1905.
- ¹⁴⁵ Idem, 31-5-1905 en Notulenboek 3 RKVB, 2-7-1905; *Dagblad van Noord-Brabant*, 25-7-1905. De vermelding van Visser, t. a. p., p. 78 dat de Volksbond i. v. m. deze verkiezingen zijn 10-jarig bestaan enkele maanden eerder vierde is dus pertinent onjuist.
- ¹⁴⁶ Zie *Collectio Epistolarum Pastoralium*, IV, p. 61, 63.
- ¹⁴⁷ Visser, t. a. p., p. 81-82; *Bredasche Courant*, 9-7-1907.
- ¹⁴⁸ *Bredasche Courant*, 20-7-1907.
- ¹⁴⁹ Visser, t. a. p., p. 83-85; *Bredasche Courant*, 15-6-1908. Van den Brink bleef tot 1913 Raadslid; toen trouwde hij en verhuisde naar Den Haag. Tot zijn dood zette hij zich, als fel bestrijder van de R.K. Kerk, in voor de vrijdenkerij en het vrijzinnig protestantisme.
- ¹⁵⁰ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 20-12-1904; KDC, Arch. KAB-Breda, Geschiedenis RKVB-Breda 1895-1905; idem, jaarverslag RKVB-Breda 1904/'05.
- ¹⁵¹ *Dagblad van Noord-Brabant*, 22/25-7-1905; zie ook het in noot 150 genoemde jaarverslag.
- ¹⁵² GAB, Notulenboek 2 RKVB, 29-8-1905 en 3-10-1905.
- ¹⁵³ Idem, 17-2-1903; *Verslag Tweede Vakcongres Ned. R.K. Volksbond*, p. 22.
- ¹⁵⁴ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 22-3-1905 en 3-5-1905.
- ¹⁵⁵ Idem, 7-6-1905.
- ¹⁵⁶ Idem, 21-6-1905.
- ¹⁵⁷ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 6-8-1905. Ook anderszins bestond er nauw contact tussen Breda en Maastricht, gelet op de financiële steun van de Bredase Volksbond aan een staking van de Maastrichtse r.k. timmerliedenbond in 1905; zie Notulenboek 2 RKVB, 12-4-1905. Vgl. Perry, *Roomsche kinine*, p. 152, p. 176 e. v; Thelen, p. 111.
- ¹⁵⁸ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 1-10-1905.
- ¹⁵⁹ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 17 en 31-10-1905.
- ¹⁶⁰ *Dagblad van Noord-Brabant*, 12-9-1905.
- ¹⁶¹ *Bredasche Courant*, 21/23-9-1905.
- ¹⁶² *Dagblad van Noord-Brabant*, 22-9-1905.
- ¹⁶³ Idem, 14-11-1905.
- ¹⁶⁴ Vgl. Ten Teije, *Opkomst socialisme in Breda*, p. 157 e. v.
- ¹⁶⁵ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 7-1-1906.
- ¹⁶⁶ *Dagblad van Noord-Brabant*, 27/28-1-1907; 20-1-1908.
- ¹⁶⁷ Idem, 29-11-1911.
- ¹⁶⁸ KDC, Arch. KAB-Breda, jaarverslag RKVB-Breda 1903/'04.
- ¹⁶⁹ *Bredasche Courant*, 19-2-1905; *Dagblad van Noord-Brabant*, 9/10-4-1905.
- ¹⁷⁰ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 11-7-1905; idem 3, 6-5-1906.
- ¹⁷¹ Arnolds, *Sociale opgang*, p. 57.
- ¹⁷² GAB, Notulenboek 3 RKVB, 10-6-1906 en 5-8-1906.
- ¹⁷³ *Dagblad van Noord-Brabant*, 29/30-1-1907; vgl. De Jong Edz., p. 107.
- ¹⁷⁴ *Dagblad van Noord-Brabant*, 11-9-1909.
- ¹⁷⁵ KDC, Arch. KAB-Breda, jaarverslag RKVB-Breda 1905/'06.

- ¹⁷⁶ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 8-1-1905; idem 2, 11-1-1905.
- ¹⁷⁷ *Bredasche Courant*, 21-12-1904; *Dagblad van Noord-Brabant*, 10-1-1905.
- ¹⁷⁸ *Bredasche Courant*, 10/16-3-1908.
- ¹⁷⁹ *Dagblad van Noord-Brabant*, 14-3-1903; De Lepper, "De Bredase Typografenvereniging", p. 148.
- ¹⁸⁰ *Bredasche Courant*, 29-1-1908.
- ¹⁸¹ Notulen gemeenteraad 1906, p. 5, 176-177, 202; idem 1907, p. 66-72.
- ¹⁸² *Dagblad van Noord-Brabant*, 1-10-1908. De NVST telde rond 1907 13 leden, zie *Statistiek der vakverenigingen*. I, vakbonden, p. 55.
- ¹⁸³ *Dagblad van Noord-Brabant*, 24-6-1904; zie ook Eeftens, *Boemelen over 's-Prinzen Land*, p. 142.
- ¹⁸⁴ Zie noot 175; vgl. ook Ten Teije, p. 200 e. v.
- ¹⁸⁵ Doorakkers, in: *Aspecten*, p. 344; De Toekomst, 4-4-1903; *Statistiek der vakverenigingen*, II, tabelwerk, p. 9.
- ¹⁸⁶ Zie Laenen, "Van staking en ander verzet" I, p. 12; idem II (1904-1908), p. 10-11. Zie ook Ten Teije, p. 219. In deze overzichten ontbreken: 1) de (verloren) staking van bietenlossers en vrachtrijders aan de suikerfabriek, 12 november 1906; 2) de (verloren) staking van kolenlossers aan de Jan van Polanenkade, 17 februari 1908; zie *De Bredanaar*, 12-11-1906 en *idem*, 18-2-1908.
- ¹⁸⁷ Gebaseerd op: *De Bredanaar*, 26-7-1906; *Bredasche Courant*, 27-7-1906; *Dagblad van Noord-Brabant*, 28-7-1906 en 14-8-1906; *De Toekomst*, 4-8-1906; *De Katholieke Tabaksbewerker*, augustus 1906; Doorakkers, t. a. p., p. 344.
- ¹⁸⁸ *De Katholieke Tabaksbewerker*, januari en juni 1907.
- ¹⁸⁹ *Statistiek der vakverenigingen*, II, tabelwerk, p. 9.
- ¹⁹⁰ *Dagblad van Noord-Brabant*, 9-8-1907; *De Katholieke Tabaksbewerker*, augustus, sept., okt. 1907 en maart 1908.
- ¹⁹¹ *De Katholieke Tabaksbewerker*, okt. 1907.
- ¹⁹² *Dagblad van Noord-Brabant*, 7-10-1907.
- ¹⁹³ Zie noot 168.
- ¹⁹⁴ Kuiper, I, p. 311; *Onze bond en zijn werk*, p. 74.
- ¹⁹⁵ *Dagblad van Noord-Brabant*, 30-10-1906; *Bredasche Courant*, 24-6-1907.
- ¹⁹⁶ *Dagblad van Noord-Brabant*, 30-10-1906; zie ook onder 1. E.
- ¹⁹⁷ Arch. Bisd. Breda, ds. I-112, port. nr. 2.416.254.1, brief Ned. R.K. Metaalbewerkers-Secretariaat aan Leyten, d. d. 23-3-1907; Kuiper, I, p. 42.
- ¹⁹⁸ Vgl. Laenen, "Van staking en ander verzet" III ("De Etna"), in: *Breda in Actie*, maart 1983, p. 16 e. v.
- ¹⁹⁹ Zie Ten Teije, p. 210 e. v.
- ²⁰⁰ *Dagblad van Noord-Brabant*, 6/20-11-1906; Van Seggelen, "Sint Paulus", p. 9. Wat betreft de strijd tegen "Koning Alcohol": die werd eveneens door diverse andere verenigingen gevoerd, zoals het katholieke "Kruisverbond" en de neutrale "Volksbond, Vereniging tegen Drankmisbruik". Het was overigens deze organisatie die ook opkwam voor de woningnood onder de arbeiders, dus niet de R.K. Volksbond zoals Doorakkers, t. a. p., p. 329 foutief veronderstelt.
- ²⁰¹ *De Bredanaar*, 19-11-1906. Een jaar later telde de r.k. bond 83 leden, zie *Dagblad van Noord-Brabant*, 2-12-1907.
- ²⁰² Zie Ten Teije, p. 215-216.
- ²⁰³ *De Gemeentewerkman*, 19-1-1907; *Dagblad van Noord-Brabant*, 26-1-1907 en 2/3-2-1907 (ingezonden brieven).
- ²⁰⁴ Van Seggelen, "Sint Paulus", p. 10, 15-17; *Dagblad van Noord-Brabant*, 14-9-1909.
- ²⁰⁵ Arch. Bisd. Breda, ds. I-112, port. nr. 2.416.254.1, brief "St. Laurentius"-Breda aan Leyten, d. d. 29-4-1907.
- ²⁰⁶ *Dagblad van Noord-Brabant*, 21-5-1904; Verslag Gemeente Breda 1904, p. 62-65. Zie ook onder 1. E.
- ²⁰⁷ Vgl. Ten Teije, p. 214.
- ²⁰⁸ Arch. Gem. Breda, Ingekomen Stukken 1907 (A 252), adres "St. Laurentius"-Breda, d. d. 15-5-1907; Verslag Gemeente Breda 1907, p. 56, 59.
- ²⁰⁹ Arch. Gem. Breda, Ingekomen Stukken 1907 (A 252), adres "St. Laurentius"-Breda, d. d. 9-4-1907; Notulen gemeenteraad 1907, p. 293-297; Verslag Gemeente Breda 1907, p. 77.
- ²¹⁰ GAB, Coll. Pelster, brief ("vertrouwelijk") aan mr. Pelster, d. d. 22-10-1907 (onleesbaar ondertekend).
- ²¹¹ Ten Teije, p. 198.

- ²¹² Ibidem, p. 194.
- ²¹³ Vgl. idem, p. 182 e. v., overzicht van vakorganisaties in Breda (opgesteld i.s.m. A. Laenen). Deze lijst van 62 verenigingen valt aan te vullen met: de R.K. Onderwijzersbond (1899), de Slagersgezellenbond "Door Eendracht t'Zaam Verbonden" (neutr./social., 1907); in 1908 kwamen nog de 3 in Bijlage I genoemde r.k. bonden tot stand, naast de Onafhankelijke Kleermakersvereniging (neutr.) en de Lood- en Zinkwerkersbond (social.).
- ²¹⁴ Zie noot 212. Sterk overdreven lijkt dan ook de opgave die BBB-voorzitter C. Joosse deed van het gezamenlijke ledental van de BBB en de SDAP: ± 350 man; zie Bredasche Courant, 21-1-1908 (ingezonden brief). Opmerkelijk genoeg betitelde hij de BBB bovendien als zuiver neutraal.
- ²¹⁵ *Bredasche Courant*, 20-7-1907.
- ²¹⁶ *Idem*, 24-1-1908, 30-11-1908 en 2-12-1908; *Dagblad van Noord-Brabant*, 10-12-1908; Notulen gemeenteraad 1908, p. 329.
- ²¹⁷ GAB, Arch. plaats. comité tot bestrijding der werkloosheid, brief "hulpcomité" aan burgemeester en wethouders van Breda, d. d. 15-1-1907 (moet zijn: 1908). Zie ook *Bredasche Courant*, 13/18/24-1-1908; *Dagblad van Noord-Brabant*, 17-1-1908.
- ²¹⁸ Notulen gemeenteraad 1908, p. 290, 327.
- ²¹⁹ Arch. Gem. Breda, Raadstukken 1909, ag. nr. 22, adres "breed" comité, d. d. 18-12-1908; Notulen gemeenteraad 1909, p. 35-42.
- ²²⁰ Harmsen e. a., p. 41-43; Kuiper, I, p. 42-46; Arnolds, p. 59-60.
- ²²¹ KDC, Arch. KAB-Breda, verslagen geschiedenis Bredasche (Diocesane) R.K. Volksbond.
- ²²² GAB, Coll. Pelster, brief Hopmans aan Pelster, d. d. 12-2-1904; Notulenboek 2 RKVB, 5-1-1904.
- ²²³ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 3-1-1904.
- ²²⁴ *Dagblad van Noord-Brabant*, 23-11-1900; vgl. ook Van Meeuwen, *Zo rood als de roodste socialisten*, p. 63-64.
- ²²⁵ GAB, Coll. Pelster, briefwisseling Pelster met kapelaan Couwenbergh te Roosendaal, d. d. 15-1-1904; Van Wees te Dongen, d. d. 12-3-1904; pastoor Verhoeven te Sas van Gent, d. d. 18-2-1904; Damen te Oud-Gastel, d. d. 2-4-1904.
- ²²⁶ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 5-11-1905.
- ²²⁷ *Officieel Verslag 3e Bredasche Katholiekendag*, p. 21.
- ²²⁸ Versluis, *Van klei en zand*, p. 29.
- ²²⁹ Harmsen e. a., p. 39. Doorakkers, t. a. p., p. 326 situeert de stichting van de Bred. Dioc. R.K. Volksbond ten onrechte in 1903.
- ²³⁰ *Dagblad van Noord-Brabant*, 19-7-1904; zie ook noot 221.
- ²³¹ GAB, Coll. Pelster, "Ontwerp-Reglement voor den Centralen Raad en het Centraal bestuur van den R.K. Volksbond in het diocees Breda"; idem, brief Hopmans aan Pelster, d. d. 3-2-1904 en 27-3-1904.
- ²³² Deze cijfers zijn ontleend aan artikelen in het *Dagblad van Noord-Brabant*, jrg. 1904, alsmede aan de in noot 225 genoemde correspondentie.
- ²³³ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 9-9-1906; Kuiper, II, p. 44-45; Versluis, *Beknopte geschiedenis r.k. arbeidersbeweging*, p. 41-42.
- ²³⁴ Van Seggelen, *Wat er groeide uit de daad*, p. 254-255.
- ²³⁵ Theunisse, J. F. *Vlekke*, p. 371-372; Brok, *Openbaar-bijzonder onderwijs*, p. 134-135.
- ²³⁶ *Officieel Verslag Bredasche Katholiekendag*, p. 27-35.
- ²³⁷ *Officieel Verslag 4e Bredasche Katholiekendag*, p. 27-31, 41.
- ²³⁸ *Officieel Verslag 3e Bredasche Katholiekendag*, p. 34-45.
- ²³⁹ GAB, Notulenboek 3 RKVB, 9-7-1906.
- ²⁴⁰ *Officieel Verslag 3e Bredasche Katholiekendag*, p. 45.
- ²⁴¹ Versluis, *Van klei en zand*, p. 33, 43-46.
- ²⁴² *Dagblad van Noord-Brabant*, 20-1-1908.
- ²⁴³ *Dagblad van Noord-Brabant*, 27-12-1907; Thelen, p. 190.
- ²⁴⁴ *Dagblad van Noord-Brabant*, 3/4-2-1908.
- ²⁴⁵ Voor de volledige tekst zie Van Seggelen, p. 31-32.
- ²⁴⁶ Vgl. Stuurman, "Verzuiling en klassenstrijd", in: *Jaarboek arbeidersbeweging 1980*, p. 49 e. v.
- ²⁴⁷ Laenen, "Jan Meijvis", p. 2-4; Ten Teije, p. 205-206, passim.
- ²⁴⁸ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 28-6-1904 en 12-7-1904.

²⁴⁹ Zie Ten Teije, m. n. hdst. 2 en 3.

²⁵⁰ *Bredasche Courant*, 1-5-1901.

²⁵¹ GAB, Notulenboek 2 RKVB, 27-9-1904; vgl. ook Harmsen e. a., p. 46-47.

²⁵² *Nieuwe Bredasche Courant*, 26-2-1896.

²⁵³ Vgl. Ten Teije, p. 194.

Bijlage I. Vakafdelingen van de Bredase R.K. Volksbond, 1895-1908

naam	beroepsgroep	oprichting	opmerkingen
1. St. Eloy	metaalbewerkers	nov. 1895	ook als oprichtingsdatum
2. St. Jozef	timmerlieden, houtbewerkers	nov. 1895	genoemd: juni en nov. 1896
3. St. Martinus	kalk- en steenbewerkers	nov. 1895	hetzij "St. Joseph"; wellicht in juni 1896 (opnieuw) gesticht
4. St. Aäron	passementwerkers, borduurders	juli 1896	wellicht in juli 1896 (her-) opgericht
5. St. Lukas	schilders, behangers, stoffeerders	juli 1896	-
6. St. Crispijn	leerbewerkers, schoenmakers	1898	gelijknamig gilde in 1898 bij Volksbond aangesloten
7. De Katholieke Pers	typografen	nov. 1898	wellicht al in 1895 bij Volksbond aangesloten, als voortzetting gelijknamig gilde (opgericht: 1856)
8. St. Nicolaas	suikerwerkers	jan. 1899	-
9. St. Liduina	sigarenmakers, tabaksbewerkers	jan. 1901	-
10. Kardinaal Manning	losse werklieden	maart 1901	-
11. St. Joseph	spoor- en tramwegpersoneel	juni 1904	-
12. St. Franciscus van Assisië	handels-, kantoor- en winkelbedienden	nov. 1904	-
13. St. Gerardus Majella	kleermakers	jan. 1905	-
14. St. Laurentius	gemeentewerklieden	nov. 1906	-
15. St. Joris	PTT-beambten	jan. 1908	-
16. St. Antonius van Padua	meubelmakers	jan. 1908	-
17. -	rijkswerklieden	dec. 1908	-

Bronnen: De Bredanaar, Bredasche Courant, Nieuwe Bredasche Courant, Dagblad van Noord-Brabant, De Stem, notulenboeken R.K. Volksbond, Statistiek der vakverenigingen, I-II (1905-1907)

Bijlage II. Gemiddeld aantal leden der vakafdelingen van de Bredase R.K. Volksbond, 1895-1908

Metaalbewerkers	45
Timmerlieden	2
Passementwerkers	20
Leerbewerkers	15
Typografen	5
Sigarenmakers	13
Spoor/trampersoneel	60
H. K. W.-bedienden	35
Kleermakers	20
Gemcentewerklieden	60
PTT-beambten	20
Meubelmakers	20
Rijkswerklieden	15
<hr/>	
totaal	330

Toelichting:

- De gemiddelde ledentallen zijn berekend naar een reeks van jaarcijfers; soms viel evenwel van een organisatie slechts één enkel cijfer te achterhalen. Daarbij is over het ledental van een viertal vakbonden niets bekend.
- Bronnen: De Bredanaar, Bredasche Courant, Nieuwe Bredasche Courant, Dagblad van Noord-Brabant, notulenboeken R.K. Volksbond, Statistiek der vakverenigingen, I-II (1905-1907).